فصلِ دوم در ذکرِ نکتہ پردازانِ اصنامیاں

از

تذکرۂ گلِ رعنا

مؤلفہ

لچھمی نرائن شفیقِ اورنگ آبادی

متوفی سنہ ۱۲۲۳ ہجری

مطبوعۂ
عہد آفرین برقی پریس
حیدرآباد دکن

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

(تذکرۂ گلِ رعنا)

فصلِ دوّم در ریختہ پردازانِ اصنامیاں

در اوائلِ کتاب

بہ معرضِ اظہار درآمد کہ آغازِ سخن وراں در قلم روِ ہندوستاں در عہدِ جلال الدین محمدؐ اکبر بادشاہ شد در آں عصر از ہندی نبساں کسے کہ زبان را با سخن آشنا کرد رائے منوہر توسنی است کہ اکثر رباعی را بر چار بالشِ موزونی می نشاند و در زمانِ شاہ جہان و عالم گیر برہمن لاہوری نام، شاعرے برآورد صاحبِ دیوان شد و در ایّامِ شاہ عالم و محمد فرخ سیر و محمدؐ شاہ از فیضِ صحبتِ میرزا بیدل علیہ الرحمتہ وغیرہ اشخاص بسیارے از قومِ ہنود استعدادِ سخن سنجی

بہم رسانیدند۔ وطوطیانِ سبزہ زارِ ہند را شکرِ تازہ چشانیدند،
چناں چہ از مطالعۂ ایں صحیفہ حالاتِ ایں جماعتہ پیرایۂ وضوح خواہد
یافت وچوں جمیع حروفِ ایں فصل پیدا نہ شد ہر قدر کہ بہم رسید صورت
تحریر می پذیرد و گوشِ اربابِ ہوشِ از نوائے طوطیانِ ہند حظّے بر می گیرد

حرف الالف

(۱)۔ **اچل داس**:۔ جہاں آبادی، از قوم کھتری است،
مزاجش آشنا بہ مشربِ درویشی بود، واکثر در صحبتِ فقراءِ صاحب
کمال بسر می برد، او می طرازد ؎

ندیدم ہیچ جا از جلوۂ آں بے نشاں خالی ۔۔۔ ز جنبش شش جہت لبریز و جائش ہم چناں خالی

ولہ

نگشت روشنِ من جلیست در پسِ گردِ دل ۔۔۔ حجابِ چشم بود شیشہ کہ زنگاری است

(۲)۔ **اخلاص**:۔ جہاں آبادی، کشن چند نام دارد، پسرِ اچل داسِ
مذکور از شاگردانِ میرزا عبد الغنی بیگ قبولِ کشمیری بود، اخلاص منند

خوبان معانی است و تماشائی خوش طلعتان سخندانی "مشارٌالیه" در سنہ ست و ثلاثین و مأتہ والف (۱۱۳۶ھ) تذکرۃ الشعرائے نوشتہ و "ہمیشہ بہار" نام گذاشتہ کہ ہمیں اسم بہ تکرار تاریخ اتمام او است، تذکرۂ مذکور در وقت تحریر حاضر ایں گلہا کاشتہ او از ہمیشہ بہار وغیرہ برچیدہ شد ؎

چو دل مغلوبِ عشق افتد خرد در سر نمی ماند ہزیمت خورد چوں شہ جرأتِ لشکر نمی ماند

ولہ

(قطعہ)

ہنرور را ہنر کافی نشان است کہ باقی نام فاضل از گمان است

مشو اخلاص شششدر بہر رفعت بلند و پستِ دُنیا نردبان است

ولہ

چرا دست از سر زلفِ سیاہ یار بردارم کہ می دانم دُعا را در دلِ شب با اثر باشد

ولہ

ہم چو مور اخلاص بریک دانہ قانع گشتہ ام　　　از دلِ من کی رود بیرون خیالِ خالِ او

ولہ

تا بود وصفِ الٰہی زینتِ عنوانِ ما　　　می شود ابروئے خوبی مطلعِ دیوانِ ما

ہم چو زنبورِ عسل دربندِ صورت نیستم　　　ظاہر است از دستگاہِ معنیٔ ماشانِ ما

(۳)۔ اننَدگن :۔ از خوش فکرانِ بندرابن است بھاگوت کہ در ہندی کتابے است مشہور، می گویند آں را بہ زبانِ فارسی بہ فصاحتِ تمام موزوں کردہ در وقتِ تالیفِ ایں تذکرہ حاضر نیست یک رُباعی ازو بدست آمد قلمی می شود　　　رباعی

بالیں ہمہ شب زاشکِ من تر گردد　　　بر بسترِ من برگِ گُل اخگر گردد

خواب آید و در دیدۂ من بیند آب　　　از غرق شدن ترسد و پس بر گردد

(۴)۔ آرام :۔ رائے پران ناتھ دہلوی، شیریں گفتار و خوش افکار بُود ایں قطعہ کہ بہ طریقِ تعمیہ در تاریخِ وفاتِ منعم خانخاناں مطابق سنہ ثلاث وعشرین ومائۃ والف (۱۱۲۳ھ) منظوم ساختہ ازو مشہور است

آه کز بیدادِ چرخِ کج نظر — رفت عالی فطرتے والا شیم
زیبِ دیوانی امیرِ نام دار — زینتِ مسندامیرِ محتشم
خان خانانِ معظّم خاں کہ بوُد — کانِ جود و صاحبِ سیف و قلم
رختِ ہستی بست زیں دارِ فنا — ساز کرد آہنگِ گل گشتِ ارم
ہاتفِ غیب از پئے سالِ وفات — گفت با صد درد و اندوہ و الم
"از وفاتش بے سروبے پا شدند — مجد و خیر و بخشش و فیض و کرم"

(۵)۔ **اُلفت**:۔ لالہ اُجاگر چند، از قومِ کائستھ متھرا است۔ خوش گو، گوید:۔

"جوانے دل چسپ با کثرِ خوبی ہا موصوف، از مدّتے در عظیم آباد می ماند و بوجہِ قلیلے از معاش بسر می برد، فقیر وقتے کہ در آنجا بود ہر روز تشریف می آورد و کرم می جوشید خیلے ہموار و خلیق و بدل ہا نزدیک در آشنائی ہا پا برجا و بے تکلف بنظر آمد سلیقہ درست دارد و پیشتر غربت تخلص می کرد الحال الفت قرار داد مشقِ شعر از نظرِ میر محمد علیم تحقیقِ سمرقندی گذرانیدہ نقلِ دیوانِ خود بہ فقیر داد"

در بنارس ہم اکثر بہ خط و کتابت یاد می کند خدایش سلامت دارد طرزِ خیال طبعش را خوش اُفتادہ۔"

از وست :۔ ؎

در آمد شامِ غم در سینہ حسرت نام مہمانے
زداغِ دل کشیدم بے تکلّف پیش او خوانے

ولہ

نہ می دانم اچہ افسوں خواند باہنگِ خندہ اش آں ناز
چو گُل رنگِ تبسّم می چکد از پردہ گوشم

سراپا پردہائے دیدۂ من چشمِ بلبل شد
نظر بازِ کہ ایں شوخ گل بندِ قبا پوشم

ولہ

دلم از کعبۂ چشمِ سیہ مستے کہ می آید
کہ دارد صد سبوئے بادہ ذوقِ دشت پیمائی (مشرب)

چوں دریں تقریباً نام میر محمد علیم تحقیق بر نوکِ قلمِ تحقیق گذشت قدرے تحریرِ احوالش ایں جا ضرور اُفتاد :۔

میر محمد علیم متخلص بہ تحقیق ولدِ میر بدیع الدین سمرقندی

؎ :۔ نقل مطابقِ اصل ۱۲۔

مشہور بہ میر متین شاگردِ رشید میرزا موسوی فطرت بہ تحقیقِ سخن خوب می رسید و از چند گاہ در بلدۂ عظیم آباد پٹنہ بسر می برد رؤسائے آں جا بہ احترام پیش می آمدند در معقولات و منقولات مہارتے درست داشت و در علم تیر اندازی و موسیقی و دیگر فنون ماہر بود مدّتے در شاہ جہاں آباد گذرانیدہ بہ گلگشتِ بنگالہ شتافت عمرے دراز یافتہ آخرہا در عظیم آباد در سنہ اثنین و ستین و مائۃ و الف (۱۱۶۲ھ) رہ نوردِ بادیۂ فنا شد، لالہ اُجاگر چند اُلفت صاحبِ ترجمہ ایں تاریخ یافت (ع) گفت :- ”تحقیق شدہ واصلِ حق“

میر تحقیق صاحبِ دیوانِ ضخیم است و شعر را خوب می گفت ایں ابیات از واست ؎

جاں سپر داز بسکہ یادِ چشمِ غم پرورِ ما | بوئے ناز آید چو برخیزد بہ محشر گردِ ما
چوں دمِ صبحے کہ باشد ہم نفس با قرصِ مہر | گرم می جوشد بداغِ سینہ آہِ سردِ ما

ولہ

ہر غبارے کہ ز وحشت گہِ چشمت خیزد   سرمۂ ناز فروشد بہ رمِ آہو ہا

ولہ

لب بہم بستن زبانم را بحرف آوردہ است   چوں قلم از فیضِ خاموشی است گویائی مرا

ولہ

بامِ ما خاک نشیناں، سرِ اوجے نہ کشد   از زمیں پست بود ہم چو نگیں خانۂ ما

ولہ

حبابِ بحرِ وجودم چہ از وجود مرا   کہ نیست غیرِ عدم در طلسم بود مرا
ہنوز صورتِ غیرم دو چار می گردد   گرفتم ایں کہ دل آئینہ شد، چہ سود مرا

حرف الباء الموحدہ

(۶) - برہمن :- رائے چندر بھان لاہوری، ناقوس نواز بت خانۂ سخن است و بید خوانِ صنم کدۂ ایں فن، منیر لاہوری کہ صاحب لک بیت است در "منشآتِ" خود ایں رقعہ بہ نامش می نویسد از اسلوب تحریر باید

دریافت کہ چہ قدر احترامِ او می کرد۔

"تا قلم از اعجاز با نخلِ ایمن ہم دوشی نہ کند و دوات از سحر با چاہِ بابل پہلو نہ زند حرفے از مدحِ اوصافِ آں چشم و چراغِ آفرینش سر لوحِ کتابِ دانش و بینش شرفِ دودمانِ حشمت و اقبال مطلعِ دیباچۂ دولت و اجلال خطِّ جبینِ فصاحت نقشِ نگینِ بلاغت سحبان العصر حسان الزمان ملک الشعراء چندر بھان نتواں رقم زد امّا تیرِ سادہ لوح را خیال آن است کہ با وجود پریشانیِ حواس و شوریدگیٔ دماغ و آشفتگیٔ اوضاع و نارسائی طبیعت و کوتہیٔ فطرت داستانِ بے پایانِ اشنائے آں سر حلقۂ اربابِ معنی در حیزِ عبارت بہ تحریر در آورد ؎

بلند ہمتیٔ ذرّہ داغ می کندم ۔۔۔ وگرنہ ذرّہ کجا شمعِ آفتاب کجا

محبّا مخلص نواز اشوق آرزومندِ معنی است کہ لفظ ازاں بے نصیب است لہذا شروع در آں مقدمہ نہ نمودہ بریں بیت اختصار کردم ؎

شمارِ شوق نہ دانستہ ام کہ تا چند است ۔۔۔ جز ایں قدر کہ دلم سخت آرزومند است

خاطرِ ادب نازک است ہماں بہتر کہ دہانِ دوات بر بندم و زبانِ قلم
کوتاہ سازم و دستِ نیاز بر دامنِ دعا زنم دولت ہم دوش باد۔"

برہمن در اوائلِ چمنِ سیوم می طرازد، ملخصِ کلامش این است:-

"من برہمن زادہ پنجابم آبا و اجدادِ من بہ اشغالِ مختلفہ روزگار می کردند
گردھرم داس پدرِ من نویسندگی می کرد و در ذیلِ منصبدارانِ بادشاہی امتیاز
داشت آخر الامر از منصب وغیرہ دست کشیدہ انزوا گزید، رائے
بھان، واودے بھان، و من۔ سہ برادر بودیم، من و رائے بھان تجرّد
اختیار کردیم و ہوسِ آزادی در سر داشتیم واودے بھان بہ مقتضائے
استعداد و قابلیت بہ کسبِ معاش افتاد و در خدمتِ عاقل خاں
بسر برد بعدِ فوتش اودے بھان ہم صاحبِ روزگار شد، و ہرگاہ
بادشاہ بہ خانۂ خانِ مذکور نزولِ اجلال فرمود من ہم بذریعۂ ایشاں
روشناس گشتم و خانِ مذکور مرا فیلے دادہ بود تا در سواری ہم کلام باشم

تلمذ در خدمتِ ملّا عبدالحکیم سیالکوٹی دارم"۔

نواب شاہ نواز خاں "شہید" مرحوم اورنگ آبادی در بہارستانِ سخن نوشتہ اند کہ:۔

"چندر بھان آخر ترکِ نوکری نمودہ بہ شہرِ بنارس کہ یکے از معابدِ ہنود است براہ و رسمِ خود مشغول شد تا در سالِ ہزار و ہفتاد و سہ فوت گردید"۔

میر عظمت اللہ بے خبر در سفینۂ خود می نویسد:۔

"روزے شاہ جہاں پادشاہ اورا حکم بہ شعر خواندن کرد ایں بیت برخواند ؎

مرا دلے است بہ کُفر آشنا کہ چندیں بار	بہ کعبہ بُردم و بازش برہمن آوردم

پادشاہ ازیں معنی خوش نہ شد افضل خاں بعرض رسانید ؎

خرِ عیسےٰ اگر بہ مکہ رود	باز آید[ع] ہنوز خر باشد

بیں کرامتِ بت خانہ مرا اے شیخ	کہ چوں خراب شود خانۂ خدا گردد

ع: - یا:- "چوں بیاید"!

این بیت از و نیست امّا بنامِ او شہرت گرفتہ۔"

انشائے برہمن و چار چمنِ او در دبستان متداول است، دیوانش

وقتِ تحریر این صحیفہ بدست آمد این ابیات انتخاب یافتہ:۔

گُنم ز سادہ دلی بندِ دیدہ مژگاں را — بہ مشتِ خس نتواں بست راہِ طوفاں را

ہمیشہ زلفِ ترا اضطراب درکار است — چگونہ جمع کُنم خاطرِ پریشاں را

ولہ

ہر نفس بوئے محبّت آید از گفتارِ ما — می تواں فہمید از گفتارِ ما مقدارِ ما

ولہ

ہمیشہ آبِ گُہر با گُہر بود دم ساز — نہ شد ز دیدۂ ما دور آبِ دیدۂ ما

ولہ

کیفیّتِ احوالِ جہاں در نظرم بود — آں روز کہ بر آب نہادند بنا را

ولہ

چہ اختلاط بہ اربابِ عقل شیدا را — بہ طورِ ما بہ گذارید لحظۂ ما را

ولہ

ہرگز کسے نہ کرد نگاہے بسوئے ما — کس گرم تر ز اشک نیاید بروئے ما
ہر چند ابر گریہ کُند بشگفد چمن — از فیضِ آب دیدہ بود آبروئے ما

ولہ

سر بر زند ز جیبِ خزاں نو بہارِ ما — آخر شود شگفتہ گُلِ انتظارِ ما

ولہ

بہر کہ در نگری بمحبت از تو می خواہد — مُہندساں بحسابِ و برہمناں بُدعا

ولہ

گذارِ قافلۂ فیض در شبِ تار است — فروغِ صبحِ طرب در شبِ سیاہ طلب

ولہ

چو دردِ عشق رسد خواہشِ دوا کفر است — دریں معاملہ اظہارِ مُدّعا کفر است
بہ گلشنے کہ چو سوسن خموش باید بود — ز عندلیب دہانِ پُر از نوا کفر است

ولہ

هر چند پا کشیده روم بیشتر رود | باز این دلِ رمیده بکوئے که آشنا است

ولہ

هزار بار برهمن نموده چاک کش | ولے نیافتم از ضعف تا گریبان دست

ولہ

متاعِ حسنِ ترا طرفه زور بازار است | که کس نیافته و عالمے خریدار است
به گلشنِ دلِ ما بگذر ای تماشائی | درین چمن گلِ خود روئے داغ بسیار است

ولہ

در میکدهٔ عشق باندازهٔ خود باش | چون مستیٔ این جرعه باندازهٔ هوش است

ولہ

بے آفتابِ روے تو تسکین پذیر نیست | چشمِ ترم که خو به تماشا گرفته است
بینائی درست طلب کن که آفتاب | آفاق را بدیدهٔ بینا گرفته است

ولہ

گو نگاهے کند امروز به چاکِ جگرم | آن که دیروز مرا چاکِ گریبان می دوخت

وله

چوں روزگار در گروِ اختیار نیست
از فکرِ روزگار فراغے غنیمت است
با داغِ عشق ساز برہمن کہ چند گاہ
اُلفت میانِ پنبہ و داغے غنیمت است

وله

گردِ دل گردم کہ یارے مہربانے بودہ است
با زبانِ بے زبانی ہم زبانے بودہ است

وله

نو بہار آمد و شد نغمہ سرا مُرغِ چمن
ہیچ کس حالتِ ما این مُرغِ گرفتار نیافت

وله

مانندِ نسیم از در و دیوار در آییم
در راہِ طلب دامنِ ما کس نہ گرفتہ است
فصلِ گُل و ایّامِ خزاں آمد و بگذشت
ہرگز خبر از گلشنِ ما کس نہ گرفتہ است

وله

چشم تا برہم زدی انجام شُد آغازِ عُمر
طے شد این رہ آں چناں کآوازِ پا برنخاست

وله

بیا کہ در دلِ ما بے تو آرزو گرہ است　　دل شکستہ چو زلفِ تو مو بمو گرہ است

ولہ

خزاں بگرد گلِ داغِ من نمی گردد　　ہمیشہ ایں چمن از فیضِ گریہ شاداب است

ولہ

نگاہِ لطف و کرم جانبِ برہمن بود　　عتاب و ناز و ستم ہر چہ داشت با ما داشت

ولہ

صیدِ ضعیف را نہ کند یاد برہمن　　صیادِ ما کہ تازہ شکاری بدامن است

ولہ

چرخ پیوستہ بود سنگِ حوادث در دست　　عاقبت بشکند ایں کہنہ سبوئے کہ تراست

ولہ

صورتِ معنی بہ چشمِ عاقبت بیں دیدہ ام　　شادئی ما بر امیدِ وعدۂ دیدار نیست

ولہ

می دہد پیرِ مغاں جامِ می و می گوید　　با ادب باش کہ پیمانہ پیمانے ہست

ولہ

دل نمی بینم بحالِ خود نمی دانم کجا است
این قدر دانم کہ از جائے بجائے رفتہ است

ولہ

کافرم گر سرِ موئے بہ تفاوت گویم
رشتۂ زلف تو و رشتۂ زنار یکے است

ولہ

ہیچ کس رہ نمی تواند..... برد
طارمِ روزگار بستہ درست

ولہ

عاشق آنست کہ معشوق باو دارد دل
صید بسیار ولے قابلِ فتراک یکے است

ولہ

مرا بسیرِ گلستاں بہار شد باعث
بہ بادہ توبۂ نا استوار شد باعث

ولہ

بقدرِ حاجتِ خود ہر کسے طلبگار است
جہانیاں ہمہ باشند در جہاں محتاج

ولہ

مبر بہ سنبلِ او دستِ امتحاں گستاخ کہ چوں صبا[۵] نتواں بود باہتاں گستاخ

ولہ

بنائے قاعدۂ دلبراں ہمیں باشد کہ می برند دلِ ما و یادِ ما نہ کنند

ولہ

زمانِ صحبتِ احباب رانکو دریاب وگرنہ تا زدۂ چشم از میاں فتند

ولہ

قابلِ صید نۂ ورنہ بہر سو کہ روی دانۂ و دام دریں مرحلہ انداختہ اند

ولہ

بہ پیشِ خاکِ رہش عذر رفتہ خواہد خواست سرے کہ پیشتر از پا و دیدہ می آید

ولہ

حدیثِ عشق ہماں بہ کہ تا دہاں نہ رسد بدل ہمیشہ بود ثبت بزباں نہ رسد

ولہ

---

[۵] نقل ہے ا - ۱۲

تو مردِ بادہ نۂ ورنہ ہرچہ ساقی داد　　اگر بہ ظرفِ تو گنجید کارِ ہوش کند

ولہ

شاد آں کسے کہ نوبتِ خود را تمام کرد　　زاں بیشتر کہ بادۂ مینا تمام کرد

ولہ

برہمن انچہ بہ چشمم آیدت ملاحظہ کن　　نہ نقشِ قرعہ نہ فالِ کتاب می آید

ولہ

ز صورِ صبحِ قیامت مگر شود بیدار　　بہ گوشِ ہر کہ صدائے جرس نمی آید

ولہ

خواہم از سلسلۂ زلفِ بتاں تارے چند　　کہ بہم تاب دہم رشتۂ زنّارے چند

ولہ

کسے کہ از مددِ گریہ خواست وصلِ ترا　　ز فکرِ بیہدہ خطے بروئے آب کشید
تہی است نسخۂ عالم ز حرفِ مہر و وفا　　زمانہ جزوِ محبت ازیں کتاب کشید

ولہ

فرقِ یک گام در ایجاد و عدم پیدا نیست　　　طیِ این راه بیک جنبشِ مژگان باشد

. . . .

پیشِ وکم در نظرِ تست که کوته بینی　　　ورنه هر چیز باندازهٔ مهمان باشد

وله

بجرمِ رفته اگر عذر خواستی سهل است　　　بعذرِ رفته خطا گر کنی خطا باشد

تو در طریقِ محبت کج آمدی صد بار　　　وگرنه راستیٔ راه رهنما باشد

وله

تا ز کوئیش صبا نه می آید　　　دلِ عاشق بجا نه می آید

از برهمن مخواه کارِ دگر　　　که ازو جز دعا نه می آید

وله

کجا به عالمِ تقدیر پی توانی برد　　　که ماندهٔ به غلط در شکنجهٔ تدبیر

صبا ز سنبلِ زلفِ تو ره برون نبرد　　　که گردِ معجرِ حسنِ تو بادِ دائرهٔ زنجیر

وله

دل می رود بہ محملِ لیلیٰ کشاں کشاں ۔ در گوش نارسیدہ صدائے جرس ہنوز
آمد بہار و روئے چمن تازگی گرفت ۔ بر شاخ ماند میوۂ ما نیم رس ہنوز

ولہ

زروئے عجز بنہ بر زمین جبینِ نیاز ۔ کہ ما شکستہ دلانیم و او شکستہ نواز

ولہ

آبے کہ آبرو ببرد در گلو مریز ۔ آبِ دو دیدہ ریز و لے آبرو مریز

ولہ

ساخت سرگرم مرا نشاۂ صہبا امروز ۔ خندہ آورد مرا گریۂ مینا امروز
کارِ امروز بفردا مفگن جام بیار ۔ نتواں خوردغمِ وعدۂ فردا امروز

ولہ

شرمندہ ام بسے ز درونِ سیاہِ خویش ۔ در حیرتم چساں کہ ندانم گناہِ خویش

ولہ

زمانہ بہرِ تو دیبائے عمر می پیچید ۔ تو بہرِ گرمیٔ ہنگامہ فرش کردہ بساط

وله

در خیالِ آفتابِ روے او مغزِ سرم   ذرّہ ذرّہ تا سحر میریخت چون کافور شمع

وله

بگردِ عارضِ او تا سیاه خط زده صف   فتاده کار بہ دلِ ناتوانِ ما دو طرف

وله

گره کشائی ایّام و زبانِ داری   مدار رشتهٔ ہمّت به عقدهٔ تعویق

وله

از غمِ ہجرانِ دلم در سینه می آید بتنگ   بر امیدِ وعدهٔ دیرینه می آید بتنگ
پیشِ زلف و روئے او بارے کرا باشد قرار   شانه در ہم می شود آئینه می آید بتنگ

وله

چو روزِ حشر بہ من حساب پیش آرند   زآبِ دیده بشوئیم نامهٔ اعمال

ـــه :- نقل ہے! - ۱۲

ولہ

عالمِ صورت بمعنی آشنا فہمیدہ ایم   کی بفہمِ کس درآید انچہ ما فہمیدہ ایم

ولہ

در بہاران خزاں بیش بود حیرانی   بلبلِ زارم و ہنگامۂ شیون دارم

ولہ

ہر نقش کہ سر زند درست است   بیہودہ چہ استخارہ سازم
این نسخۂ دل کہ باطل اُفتاد   آں بہ کہ درست[۵] پارہ سازم
ہرچند[۵] بسنگ خارہ سازم

ولہ

از دیارِ یار می آئی بقربانت روم   از تو ای بادِ بہاری این قدر می خواہم

ولہ

ص۵ ۔ نقش ہی! ۔ ۱۲ ۔   ع۵ ۔ تذکرہ میں یہ ایک ہی مصرع لکھا ہوا تھا۔ ۱۲۰ ۔

شد اشکِ ما وسیلۂ عفوِ گناہِ ما　　شستیم ز آبِ دیدہ حسابے کہ داشتیم

ولہ

ہر کجا شمع است سر زان شعلہ بر من می زند　　در بغل گوئی پرِ پروانہ را گم کردہ ام

ولہ

ما عیشِ خود ز جورِ فلک کم نہ می کنم　　زنہار پشتِ ہمّتِ خود خم نہ می کنم
آں خشک سبزہ ایم کہ در موسمِ بہار　　بادِ نسیم و خواہشِ شبنم نہ می کنم

ولہ

فغاں کہ عمر بسر رفت ما نہ فہمیدیم　　ز ہست و بودِ جہاں مدّعا نہ فہمیدیم
چو دانہ ہر کہ دروں شد بروں نمی آید　　غرض ز گردشِ ایں آسیا نہ فہمیدیم

ولہ

یاراں در انتظارِ ترقی نشستہ اند　　ما کامِ دل ز فیضِ تنزّل گرفتہ ایم

ولہ

نہ چو پروانہ بیک شعلہ ز پرواز افتیم　　گر بر آرند ز آتش رویم و باز افتیم

عشرت آں بود کہ در عالم نادانی بود   خواہم از رتبۂ انجام بہ آغاز اُفتم
کس ندانست کہ میلِ نظرش جانبِ کیست   تا کجا در پئے آں چشمِ فسوں ساز اُفتم

ولہ

تو دادی خطِ آزادی برائے سرو سوسن ہم   گرفتی خطِّ عہدِ بندگی از قمری و من ہم

ولہ

ما را نگاہ بر اثرِ رہرواں بس است   محتاجِ گوشمالِ صدائے جرس نہ ایم

ولہ

مرا در بزمِ رنداں آبروئے می تواں دادن   بہ دستم جام و بر دوشم سبوئے می تواں دادن

ولہ

آزادی از شکنجۂ عالم ہوس مکُن   اے مرغِ پر شکستہ فغاں در قفس مکُن

ولہ

خواہی کہ کنی از روشِ عمر تماشا   یک لحظہ بر آہن بسرِ جو شو و بنشیں

ولہ

تمام روز بامیّدِ وعده باشم شاد   گر اعتماد بروزِ دگر تواں کردن

ولہ

خورشیدِ من رسید سحر در کنارِ من   آخر نتیجہ داد شبِ انتظارِ من

ولہ

با قدسیاں پیامِ دلِ زارِ ما بگو   اے نالہ راہِ عالمِ بالا گرفتۂ

ولہ

ناداں اگر ز لعلِ وہی در حنا نیست   تو دل شکستۂ نہ کہ گوہر شکستۂ

ولہ

ای آں کہ صبح با می و ساغر نشستۂ   با ماہ و آفتاب برابر نشستۂ

ولہ

ہزار دستۂ گل را جہانیاں بُردند   ہنوز ایں چمن از رنگ و بو نشد خالی

ہمیشہ گر مئی مینائے فلک باقیست   ہزار جام شکست و سبو نشد خالی

ولہ

تمام عمر تواں بود برہمن مخمور | مئے نگاہش اگر بشکند خمار کسے

ولہ

بہ انتہا نہ رسد گرچہ راہِ وادیٔ عشق | زنا رسی ست اگر نارسیدہ بنشینی

ولہ

چگونہ خواب تواند نمود در دلِ شب | کنوں کہ یافت برہمن خزانہ پندارے

(رُباعیات)

ما را چو بحالِ خود شناسا کردی | از خار گل و ز قطرہ دریا کردی
از عہدۂ شکرِ تو بر آئیم چساں | ما می دانیم آنچہ با ما کردی

ولہ

ناگہ بہ غلط راہِ ہوس پیمودن | ایں مرحلہ را بہر نفس پیمودن
چوں مرغِ شکستہ پر بزاری ہمہ عُمر | در ہر قدمے راہِ قفس پیمودن

ولہ

سہ:- نقل ہر ۱ - ۱۲

تاچند ز جورِ فلک آزردہ شوی — وز گردشِ روزگار افسردہ شوی
چوں غنچہ بہ جمعیّتِ خود راضی باش — زاں بیش کہ چوں گُل شوی پژمردہ شوی

ولہ

آناں کہ ز عشق رنگ و بوئے دارند — در گلشنِ عیش آبروئے دارند
چوں غنچہ بصد زباں خموش اند ہمہ — در پردہ بخویش گفتگوئے دارند

ولہ

در خلوتِ دل راہ بہر کس نہ دہند — رہ بردرایں شعلہ بہر خس نہ دہند
خوباں دلِ عشّاق امانت ببرند — امّا چو طلب کنند واپس نہ دہند

ولہ

امروز کہ تازہ درمیاں آمدۂ — تا در نگری سیر ز جاں آمدۂ
از یار و گرچہ حاصلت خواہد بود — گیرم کہ دوبارہ در جہاں آمدۂ

ولہ

خواجہ نے نام و نے نشاں خواہد ماند — حرفے دو سہ بر سرِ زباں خواہد ماند

هر چیز که هست از میاں خواہد رفت جز نام خدا که در میاں خواہد ماند

(۷) - برہمن :- لالا جگت رائے لاہوری ، قشقۂ قبول بر جبیں داشت و از علم عربی و فارسی ماہر بود -

میرزا محمد طاہر نصرآبادی در تذکرۂ خود می نویسد :-

"ہفت سال است که از لاہور بر آمده در یزد ساکن بوده بسبب ایں که سودا با مردم داشت از عمّالِ یزد پارۂ ظلم با او رسیده مالِ او ضائع شده دریں سال که سنه ہزار و نود و یک است بشکوه آمده به علیٰ قاپی متحصن شده در مسجدِ لبنان آمده از صحبتِ او محظوظ شد شعر را بد نه می گوید و در مدحِ حضراتِ آئمه شعرہا گفته غرض که اطوارِ او غرائب دارد اگرچه قواعدِ ہنود را دارد امّا شیعه است"

ناقوسِ برہمن به فریاد می آید ؎

گر کشاید مطلعِ حسنِ تو از فکرم نقاب دعوئ روشن دلیہا می کنم با آفتاب

خواب می دیدم که سر سبزِ مرادم کرده اند می خورد کشتِ تمنایم ز ابرِ رحمت آب

بامسیحا دعوئے بالانشینی می کنم — مغفرے در دستِ خود دارم بہ مہرِ آفتاب

چوں شدم بیدار امید این چنیں تقدیر کرد — گر تمنائے مرشدِ کامل شود دل کامیاب

مہرِ اوجِ کامگاری شہ سلیماں آنکہ ہست — خاکساراں را معین و سرفراز آنرا مآب

جذبۂ امرت بہ ہر دم گر کند نہی خطا — تا قیامت کاتبِ اعمال نویسد ثواب

بر سرِ ہر کس گذارد دستِ قدرِ تو کلاہ — می نشیند یکسر و گردن بلند از آفتاب

ولہ

اے سرو جانِ عالمے ہدیۂ خاکپائے تو[ع] — خانۂ دل بچارہ حد وقت و رضائے تو

ولہ

پارۂ سنگے کہ شرارے در وست — بہتر ازاں دل کہ نہ یارے در وست

ولہ

خصم گرد و سیاہ مستِ فنا — گر نہد لب بساعدِ تیغش

(۸) ۔ **بے تکلف** :- لالہ سدانند عمِ لالہ خوش گوئے متھرائی صاحبِ تذکرۃ الشعراء اصلش از قصبۂ لکھنوتی سرکارِ سہارنپور من توابع

ع ۔ ع ۲ ۔ نقل مطابق اصل ۱۲ ۔

شاہ جہاں آباد است، مدتے در سرکارِ زیب بانو بیگم زوجۂ پادشاہ زادہ محمد اعظم شاہ بخدمتِ مشرفیٔ ابتیاع خانہ سرفرازی داشت آبا و اجدادش در سلکِ نوکرانِ بادشاہ زادہ داراشکوہ بسر می بردند۔

خوشگو می نویسد:۔

"طبع رسا داشت دیوانِ مختصرے بقدرِ فکرِ خود ترتیب دادہ در ایامِ مرگ حوالۂ فقیر کرد و گفت برادرانِ خود را عزیز خواہی داشت مردِ دردمندے بمذاقِ تصوف آشنا بود ایں مصرع نقشِ نگینِ خود داشت ؎

"بے تکلف بندۂ اہلِ سخن"

روزے مصراعے گفتہ بفقیر فرمائش کرد ؎

"شانہ شد سنبلِ تر، آئینہ شد دستۂ گل"

فقیر بدیہہ مصراعے رسانیدم پسند فرمود ؎

"تا بزلفِ تو رسید و برخت رو آورد"

سدانند بے تکلف در زمانِ محمد فرخ سیر سنہ تسع و عشرین و مائۃ

الف (۱۱۲۹ھ) رخت بسرائے اُخری کشید و بعرضِ سخن سنجاں می رسانید

بیت ابروئے بلندت مطلعِ دیوانِ ما   خطِ مشکین تو باشد جدولِ عنوانِ ما

ولہ

ساغرِ بادہ شود آئینہ از دیدنِ تو   زعفراں زار شود بزم ز خندیدنِ تو

(۹)۔ بے غم:۔ بھوپت رائے، مانندِ مولفِ ایں صحیفہ، از قوم کھتری بود، آبا و اجدادش بقانون گوئی پنہان از اعمالِ سرکار چون تابعِ صوبۂ پنجاب قیام داشتند، بے غم مردِ وارستہ بیغم بود اتفاقاً مرغِ دلش در دامِ زلف نراین چند نام ہندو پسرے اسیر گردید و دریں سودا ترکِ لباسِ دنیا نمودہ بہ لباسِ فقر سرمایۂ افتخار اندوخت و در جرگۂ بیراگیان کہ از فقرائے ہنود اند مرید نراین رام بیراگی بہ مناسبتِ نامِ معشوقِ خود شد و آخر ہا بہ حکمِ ایں کہ المجاز قنطرۃ الحقیقۃ شربتِ تحقیق چشید و از نشاۃ دوئی وارست کتابے دارد بزبانِ ہندی مسمیٰ بہ پریودہ چندر ناٹک بنامِ آں ہندو پسر در نہایتِ

سوز و گداز۔ اوائل حال مشقِ سخن، از نظرِ میرزا سرخوش می گذرانید
و چوں میرزا سرخوش، سرخوشِ جامِ توحید بود اکثر اوقاتِ صحبت
بذکرِ حقائقِ خوش می گذشت انجامِ کار سمیعِ حقیقی پردہ بر سامعۂ او
فروہشت و او را از استماعِ ہزلیاتِ دنیوی معطّل ساخت اگر شنیدنی
ضروری می شد بر پارچہ کاغذ نویسانیدہ ملاحظہ می کرد، صاحبِ تصانیفِ
متعدد است قصصِ فقراءِ ہند، در مثنویات نظم کردہ خصوص قصۂ "نام
دیو" نام مرتاضے کہ در عہدِ سلطان فیروز شاہ در قیدِ حیات بود
اشعارِ طبع زادش مشہورِ آفاق است و داخل در "گرنتھ بابا نانک" کہ
معتقد فیہ کھتریان و کاستھان است، بنغیم از تصرفاتِ نام دیو کہ
بہ حکمِ محیی حقیقی گاوِ کشتہ را زندہ کرد می گوید ؎

گاو زندہ شد بہ پیشِ خاص و عام ۔۔۔ بارِ دیگر ریخت ساقی مے بہ جام

کلیاتش پانزدہ ہزار بیت است دیوانِ غزل و رباعی شش ہزار
بیت باقی مثنویات۔

خوش گو گوید۔

"درسنه اثنین وثلثین ومائة والف (۱۱۳۲ھ) از قیدِ جسمانی برآمده به فضائے جاودانی متوجه شد"

ایں ابیات از تذکرۂ خوش گو التقاط یافت ؎

درفضائے عشقِ جاناں بوالہوس رابار نیست ہر سرے شایستۂ سنگ و سزائے دار نیست

دل چو شد بیکار دست از کار باید داشتن کار و بیکارئ دل بود دیگر کار نیست

وله

ہمچو صبح از جیبِ دل خورشید می آید بروں وہ چه جام است ایں کز و جمشید می آید بروں

وله

مده از دست دامانِ یقیں وصلِ ار میسر نیست کہ ایں مشاطه ہم در خوبی از معشوق کمتر نیست

وله

فلک تا کی بدستِ مردمِ مغرورم اندازد چو سنگِ ره بپائے ہر که افتم دور م اندازد

(رباعی)

بادہر یہ گفتم کہ گرت فہم و ذکا است حرفِ من و تو ہیچ نمی آید راست
تو منکرِ خالقیؔ و من منکرِ خلق بنگر کہ تفاوت ز کجا تا بہ کجاست

ولہ

رفتم سحرے بہ پیشِ زاہد ناگاہ پرسیدم ازو کہ چیست کیفیّتِ راہ
گفتا کہ ہمیں صوم و صلوٰۃ است اینجا برگشتم و گفتمش کہ اللہ اللہ

ولہ

دریا در موج و موج اندر دریاست در ذات و صفاتِ حق تفاوت ز کجاست
ای محوِ حقیقت نظر افگن بہ مجاز بیرنگ بصد رنگِ جہاں جلوہ کناست

ولہ

ای آنکہ ترا ہوائے معنی است بسر زنہار ز آئینۂ صورت مگذر
صورت آئینہ است و معنی تمثال بے آئینہ کی فتد بہ تمثال نظر

(۱۰). باؔنیہ :- تخلص بھوپت رائے بانیہ، یعنے بقّال گنگوہی
است۔ گنگوہ قصبۂ ایست از سرکارِ سہارنپور صوبۂ دہلی۔

خوش گو می نویسد کہ :-

" بہ اظہارِ قوییّتِ خود بانیہ تخلص می کرد و در فارسی نیز معنی برآوردہ یعنی صاحب نیت :"

مولف گوید :- بانیہ تانیثِ بانی است بمعنیٔ بنا کنندہ صاحبِ تخلص ازیں قباحت غافل ماند می گویند۔

بھوپت رائے قلندر مشرب بے باک و متصوف بود و باوصفِ تعلقِ دُنیوی بوارستگی می گذرانید و راستی و درستی شعارِ خود داشت وقتے کہ میر رضا خاں، خان سامانِ سرکارِ محمد اعظم شاہ شرحے بر کتابِ گلستاں نوشت و حاشیہ نشینانِ او طریقِ خوشامد مرعی داشتہ گفتند کہ بہتر از گلستاں نوشتہ شد،

بھوپت رائے کہ مزاجِ راست و درست داشت تابِ ایں سخن نیاورده بلاتحاشیٰ گفت :-"

"میر صاحب با کتابِ شیخ سعدی بہر نوع قبولِ عامّہ بہم رسانیدہ است

این شرح را باید دید کہ چطور مقبولِ خلایق می شود"

وفاتش در سنہ تسع وثلثین ومائۃ والف (۱۱۳۹ھ) واقع شد

ازوست ؎

یادگارے کہ زما می ماند مشتِ خاکے بہ ہوا می ماند

ولہ

دل اندر حسرتِ دنیا شکستم چہ رنگیں گوہرے بیجا شکستم

(۱۱) - بہار :- رائے اودے بھان دہلوی ، بہارِ گلستانِ سخن

است وآبیارِ سروستانِ این چمن -

لالہ کشن چند اخلاص در احوالش می طرازد کہ :-

" در عالمِ اخلاص وآشنائی بے نظیر است خدا سلامت دارد وکسبِ

علمِ شعر از راقم این کلمات نمودہ "

خوش گو در مثنوئی خود کہ ترجمۂ او می آید ، می گوید :-

" خواندہ روزِ رنگ وبوئے باغِ فن یعنے بہار بیتے از اشعارِ استادِ تمام ایرادیا "

مرادِ او، از بہار ہمیں رائے او دے بھان بہار است۔ بہار گلہا می افشاند ؎

تا رفتہ بسیرِ گل ای آرزوئے گُل — پیداست آبِ شرم ز شبنم بروئے گل

ولہ

با وجودِ آنکہ بر کف غیرِ نقدِ جاں نبود — بر سرِ بازارِ رسوائی دکانے داشتم

ولہ

از چاکِ چاکِ سینۂ آشفتگاں مپرس — دل از خیالِ زلفِ کسے شانہ می شود

(۱۲) - بیدار :- گلاب رائے از قومِ کھتری، متوطن نوشہرہ از اعمالِ دو آبہ پنجاب خوش بیان است و شیریں زبان، او می طرازد ؎

عالم آئینۂ عکسِ رُخِ دلدارے ہست — ہاں پریشاں نظراں فرصتِ دیدارے ہست

جائے در دیدۂ خورشید کند چوں شبنم — ہر کرا وقتِ سحر دیدۂ بیدارے ہست

محوِ یادِ رخِ او چشم بہ گُل نکشاید — کہ دلِ او بہ چمن از جلوۂ دلدارے ہست

فارغ از قیدِ تعلق نہ شود تا دمِ مرگ — ہر کہ در بندِ غمِ سایۂ دیوارے ہست

عاشقِ زلفِ ترا روشنیٔ دیدہ فروز　　سرمۂ دیدۂ بیدار شبِ تارے ہست

(۱۴۳)۔ بیدار :۔ تخلص بساون رائے، از تلامذۂ میرزا مظہر جان جاناں سلمہ اللہ تعالیٰ است، و ایں تخلص از خدمتِ میرزا یافت۔

خوش گو گوید :۔

"خیلے صاحبِ طبعِ رسا است چندے بہ عظیم آباد پٹنہ ہمراہِ دیوانِ صوبہ رفتہ ماند والحال باز بہ دارالخلافہ مراجعتہ کردہ۔"

ازوست :۔

باغباں تا عرسِ بلبل خوش بساماں کردہ است　　چار دیوارِ چمن از گل چراغاں کردہ است

حرف التاء الفوقانی

(۱۴۴)۔ توسنی :۔ تخلص رائے منوہر ولد لونکرن، راجۂ سانبر است در رایانِ صاحبِ رایتِ عہدِ اکبر معزز و مکرّم می زیست :۔

صاحبِ تاریخِ بدایونی می گوید کہ :۔

"اول بہ محمد منوہر مشہور بود بعد ازاں میرزا منوہر خطاب یافت، پدرش

باوجودِ کفر بشرفِ افتخار و مباہات ہمیں محمد منوہر می گفت ہرچند مرضیِ طبعِ بادشاہی نبود۔"

وجہِ عدم رضائے پادشاہ از احوالش در حرف الالف فصلِ اول تحریر یافت واضح می شود، و او اول شاعرِ ہندوست کہ نامش بہ ایران رسیدہ و میرزا صائب شعرِ او را در بیاضِ خود ثبت فرمود و تقی اوحدی کہ ولایت زاست او را در تذکرۂ خود داخل کردہ بعدزاں جگت رائے برہمن تخلص کہ میرزا طاہر نصر آبادی او را در تذکرۂ خود ذکر نمودہ، و صاحبِ مرآۃ العالم از طبقاتِ اکبری آوردہ کہ:۔

"چوں اکبر پادشاہ در سنہ بست و سیوم جلوس ۹۸۶ھ خود بعزمِ زیارت روضۂ متبرکۂ خواجہ معین الدین چشتیؒ بہ اجمیر تشریف فرمودند وقتِ مراجعت بہ نواحے سانبر رسیدند بجائے شہرِ کہنہ کہ از سالہا ویرانِ مطلق بود بنائے شہر و قلعہ فرمودند و دیوار ہائے قلعہ و دروازہ ہائے باغ بہ امرا تقسیم فرمودہ در اتمامِ عمارت آں قدر تاکید نمودند کہ در نہایت بست روز عمارتے کہ

کہ در سالہا اتمام می یافت ساختہ شد و بعد از اں پرگناتِ آں صوبہ لاحق گردید و جمعے از رعایا و اصنافِ اہلِ حرفہ طلب داشتہ درآں حصار آباد گردانیدند چوں ایں زمیں از قدیم تعلق برائے بونکوں داشت بنامِ میرزا منوہر مسطور بسیر مشارٌالیہ "بہ منوہر نگر" موسوم ساختند و الی یومنا ہذا بہ اولادِ او متعلق است و بہ مناصب سرفرازند"

و نیز می نویسد کہ :-

"در سنہ بست و سیوم جلوس والائے عالم گیری (مطابق ۱۰۹۱ھ) کہ خطۂ دارالخیر اجمیر مہبط سرادقاتِ جاہ و جلال بود بندگانِ عالم گیر بادشاہ نبیرہ زادئ اورا از منوہر پور طلب داشتہ و بدولتِ اسلام فرقِ عزت او برافراشتہ بشرفِ ازدواجِ بادشاہ زادہ والا گہر محمد کام بخش- رتبۂ اعتبارِ او بفرقدین رسانیدند و آں نیک اختر "بہ منوہر پوری" معروف است"

و جنت مکانی جہاں گیر بادشاہ خلفِ اکبر بادشاہ در "جہاں گیر نامہ"

کہ احوالِ دوازدہ سالۂ ایام سلطنتِ خود را خود نوشتہ می نویسد کہ:۔

"منوہر سنگ از قوم کچواہہہائے سیکھاوتست و پدرش در خورد سالی بہ او

عنایتِ بسیار می کردند و فارسی زبان بود با آں کہ از و تا بہ آدم اطلاقِ

فہم ہیچ یک از قبیلۂ او نہ می تواں کرد خالی از فہمے نیست و شعرِ فارسی

می گوید ایں بیت از وست در تعریفِ آفتاب ؎۔

غرض ز خلقتِ سایہ ہمیں بود کہ کسے — بہ نورِ حضرتِ خورشید پائے خود نہ نہد"

آرزو در "مجمع النفائس" اور او در حرف المیم می گیرد بہ اعتبارِ منوہر

در آں جا می گوید کہ:۔

جنابِ میرزا صائب ایں شعرِ او را داخلِ بیاضِ خود نمودہ ؎

زاہدا کعبہ پرستی تو و ما دوست پرست — تو بہ ایں عقل مسلمانی و ما برہمنیم"

ایں اشعار رائے منوہر توسنی از جاہا فراہم آوردہ تحریر یافت ؎۔

از اثرِ یک نگہِ او ست مست — ہم بت و ہم بتکدہ ہم بت پرست

ولہ

یگانہ گشتن و یک جا شدن ز چشم آموز　　کہ ہر دو چشم جدا و دو جا نمی نگرند

ولہ

شیخ مستغنی بدین و برہمن مغرور کفر　　مست چشمِ دوست را با کفر و ایماں کار نیست

مثنوی بسیار بامزہ دارد ایں ابیات ازان ست

الٰہی سینۂ کن با عشق دمساز　　دلے دہ معدنِ گنجینۂ راز

بدل داغِ محبت جاوداں نہ　　نشانِ مہرِ خود بر فرقِ جاں نہ

امیدِ من ز تو انعامِ عام است　　کہ نومیدی ز درگاہت حرام است

زبحرِ وحدتم گر تر کنی لب　　چہ کم گردد ترا ازیں بحر یارب

بوصفِ خویشتن گویا ئیم دہ　　بکوئے خویشتن پویا ئیم دہ

نمیدانم خدایا کفر و دیں چیست　　گرفتارِ کمندِ آن و ایں چیست

اگر من کافرم دیں از تو خواہم　　یقینم دہ کہ من ایں از تو خواہم

اگر ایماں ہمیں کعبہ پرستی است　　پرستارانِ بت را طعنہ از بہر چیست

بہ کافر کفر بادیں دار دیں دہ　　دلم را انشاء اللہ نورِ یقیں دہ

بجا کفر است کفر آمیزشِ غیر | تُوئی مقصودِ ما از کعبہ و دیر
من سرگشتہ را از مہربانی | سوئے خود خواں بہر راہے کہ دانی
تعالی اللہ عجائب بارگا ہے است | کہ غیر از کعبہ و بت خانہ راہے است
علی برگزیدۂ لطفِ الٰہ است | بہ محشر مجرماں را عذر خواہ است
نہ گنجد وصفِ حیدر در بیاں ہا | بود در منقبت قاصر زباں ہا

از قصائدِ اوست ؎

شربت آشامیا در بزمِ ما در وی کشاں ہا | کز جگر در کف کباب و خونِ دل در ساغر است
ننگِ مرداں است حرف از جان و دل گفتن بعشق | دل چہ خونِ بستہ و جاں چیست بادِ صرصر است
توسنی سر دہ سمندِ شوق در میدانِ عشق | می رسی ایں بہ مقصد رہبرت چوں اکبر است

از رباعیاتِ اوست ؎

شمع آمد و گفت جانِ من می بُرّند | وز من ہمہ دوستانِ من می بُرّند
ناگفتنی نہ گفتہ ام در ہمہ عمر | پس از چہ سبب زبانِ من می بُرّند

ولہ

دردل زہوا ہائے وہوئے دگراست　　از سینہ زشوق گفتگوئے دگراست
ہجراں چہ ووصل چیست در مذہبِ عشق　　زیں ہر دو بلند آرزوئے دگراست

ولہ

روزے کہ سمومِ حشر افزوں گردد　　وز آتشِ سینہ چہرہ گلگوں گردد
ما در دوزخ چناں بذوقے سوزیم　　کز رشکِ دلِ بہشتیاں خوں گردد

ولہ

آناں کہ زکیشِ ہندواں عار کنند　　تشنیع براہلِ دیر و خمّار کنند
گر دامِ تعصّب از میاں بردارند　　صد خرقہ نثارِ تارِ زنّار کنند

(۱۵) . تازہ :- دہلوی ، اسمش لال جی است ، سخنِ تازہ بکرسی می نشاند و سرِ افتخار بہ تلمذِ میر محمد افضل ثابتِ الہ آبادی بہ آسمان می رساند از وست ؎

ایں کہ می آید بہ گوشِ ما صدائے نوبتے　　عمرِ شاہاں می زند ہر لحظہ کوسِ رحلتے
بہرِ لطفِ حق کہ جرمم در حسابِ ہیچ نیست　　می کشد ہر دم ترازوئے قیامت خفتے

(۱۶)۔ تمیزؔ:۔ سری گوپال۔

خوش گو گوید:۔

"از قوم براہمہ سوروج است، در برہمنانِ ہندوستان سوروج قومے است کہ نسلِ خود را بہ آفتاب می رسانند وی. جوانِ قابل خوش فکر بسیار داں و از شاگردانِ قدسی جناب میرزا بیدلؔ است، کتبِ ہندی بسیار سیر کردہ و دریں علم خیلے مہارت بہم رسانیدہ شعر بزبانِ ہندی خوب می گوید، در فارسی فکرِ درست دارد بصیغۂ خدماتِ بیرون و حضورِ بادشاہی بسر می برد، وقتے کہ ہمراہِ او ہیسوک رام ناگر حاکم پرگنہ مکانہائے آں ضلع خوب گفتہ پیشِ فقیر کہ بوطن رفتہ بودم برخواند خطِ طبع بخشید"۔ (انقل ہٰ)

ایں اشعارِ آبدار از وست ؎

برنگرداند ورق از وضعِ سابق حالِ ما ۔۔۔ نسخۂ گرداب دارد در بغل احوالِ ما

ولہ

نہ گنجد جلوۂ حسنش ز شوخی در کنارِ من ۔۔۔ چو موجِ بحرِ طوفاں خیز در آغوشِ ساحل ہا

ولہ

رفتی و جلوۂ تو نہ رفت از برم ہنوز	یک خرمنِ گل است زپا تا سرم ہنوز
یک جرعہ می بہ یادِ تو خوردم بہ رنگِ گل	خونِ بہار می چکد از ساغرم ہنوز

حرف الحاء المہملہ

(۱۷)۔ حیا:۔ لالا سیورام داس اکبر آبادی، پسرِ دوم رائے بھوگتی مل "اسد خانی" است کہ از متصدیانِ عمدۃ اسد خاں وزیر اعظم سلطان اورنگ زیب عالمگیر بود و طبعِ موزوں داشت و نشاط تخلص می کرد امّا سخنش شہرت نہ یافتہ کہ بہ مولف رسد مشارٌ الیہ از قوم کائیتھ اونایہ است صاحب ذہنِ رسا و طبعِ بلند بود و در ہم چشماں معزز و مکرم می زیست و اصلاحِ سخن از جنابِ میرزا بیدل می گرفت نثرے دارد بطورِ نثرِ "چہار عنصر" میرزائے مذکور مسمی بہ "گل گشت بہارِ ارم" در بیانِ کیفیتہ برج کہ عبارت از نواحی متھرا و بندرابن است و دیگر خصوصیاتِ آں جا کہ ہندواں بہ اعتبارِ مولدِ کشن تعظیم ایں

مکان می کنند اشعارِ خوب بسیار گفته و بالائے اشعارِ خود "الحیاء

من الایمان" می نوشت :۔

خوش گو می نویسد :۔

"وقتے کہ فقیر خوش گو بویرانہٴ خود مجمع شعراء و ضیافتِ آنہا مقرر کردہ بود

رقعہ بہ مُہر خانِ آرزو بدست آوردہ بہ طلبِ او رفتم اول وضعِ درویشی فقیر

دیدہ استغنا کرد بعدزاں کہ رقعہ خواندہ احوال پرس گردید چوں پدرِ فقیر با پدر

ایشاں در لشکرِ عالم گیری بسیار ارتباط داشتہ از خود نشان دادم برخاست

و بغل گیر شدہ سلوک ہا بجا آورد و گفت اول از اشعارِ خود ضیافتِ طبعِ من

نمائید بعدزاں حرفِ ضیافت درمیاں آرید ہماں روز غزلے گفتہ بنظرِ

اُستاد گذرانیدہ بشرفِ صادر سانیدہ بودم و بپیشِ معنی یاب خاں شاعر

و دیگر بزرگانِ ایں فن خواندہ بودم و ہمہ جا قبول یافتہ بود چوں تازہ

بود برخواندم از حسنِ مطلع و مقطع خیلے محظوظ شدہ نوشتہ گرفت ، چناں چہ ۳

بیت قلمی می گردد :۔

کجا بانرگسے پہلو زند چشمِ سخن گویش | ہلالے خط بہ بیتے می کشد در پیش ابرویش
برائے صحبتِ خوباں سکندر طالعے باید | مگر آئینہ بنشیند دمے زانو بہ زانویش
مگر ذوقِ سخن دانی بیادِ او دہد نامم | تو اے قاصد بہ تقریبے بخواں مقطع زخوش گویش

او در مطلع دخل کرد و گفت کہ عبارت معکوس بستہ شدہ در صورتِ پہلو زدنِ چشمِ سخن گو بانرگسے ہم چو چشم می شود نہ تعریف کہ مرادِ شاعر است شنیدہ ساکت ماندم و روزِ دوم بہ جنابِ اُستادی گلہ از بے پروائی اصلاح کردم فرمودند اگرچہ ما معنیٔ کجا ہر کجا فرض می کنیم کہ روزمرۂ قدماست لیکن ایں صریح سینہ زوری است حق آنست کہ حیا می گوید و آں بہ مقتضائے بشریّت در نظرِ من نیامدہ بود فقیر آں را چنیں درست کردم ؎ —

زند کی نرگسے پہلو بہ چشمانِ سخن گویش ؎

لالہ سیو رام داس حیا بہ عمرِ چہل و چند سالگی در اکبر آباد در سنہ اربع و اربعین و مائۃ والف (۱۱۴۴ھ) ازیں جہانِ فانی رو بعالمِ باقی کرد ایں اشعارِ او از تذکرۂ خوش گو التقاط یافت ؎

می برد دیر و حرم از خود دلِ دیوانه را — طرحِ صحبت با دو شمع افتاد یک پروانه را

ولہ

حسنِ روز افزونِ ساقی را فروغِ دیگر است — هست در میخانه ام رنگینیِ شب آدینه را

ولہ

گردِ ساحل کی برون از دامنِ دریا رود — در گریبان ریختند افشاندهٔ دامانِ ما

ولہ

نه بردی سر به جیب پا برون آوردی از دامن — غلط کردی رهِ نزدیک را از دوربینی ها

ولہ

بیادِ چشمِ تو داریم می پرستی ها — رسانده ایم به گردون دماغِ مستی ها

ولہ

جز سرِ مجنون نبود و گل رخان مجنون نداشت — امتیازی بود در ایّام پیشین سنگ را

ولہ

گریبان ها بدر هرگز نمیفشان آستین ها را — تکلّف بر نمی دارد جنون بگذار این ها را

وله

زنجیرِ اتّفاقِ دهر هر موجے کہ برخیزد   پسِ دیوارِ حیرانی نشاند پیش بینی را

وله

گردید پرفشاں چہ زوادی غبارِ ما   عمریست می کشد دلِ ما انتظارِ ما
ہر جا ز نوبہار سرِ حرف واشود   منقارِ عندلیب کند طرح خارِ ما
جامے ز اشکِ حسرتِ خود بہ کہ پُر کنیم   ساقی شکست شیشہ بجائے خمارِ ما
چوں ذرّہ رو بہ منظرِ خورشید بردہ ایم   از شش جہت یک آئینہ باشد دوچارِ ما

وله

بس ہمّتِ مردانہ رفیقِ سفرِ ما   شمشیر بود توشۂ رہ بر کمرِ ما
خجلت کشِ پیمانۂ صہبائے ظہوریم   آب است گر از سنگ بر آید شررِ ما
پس ماندہ ز بے طاقتیِ خود چہ بر دپیش   یارب بہ رفیقاں کہ رساند خبرِ ما

وله

در گور بعدِ مُردنش آید مگر بہ کار   منعم بزیرِ خاک نہاں کردہ مال را

جز درد و داغ حاصلِ انساں چہ بودہ است   در خاک و خوں نشاند فلک این نہال را
در شہد چوں فتاد مگس حالتش مپرس   بر لعلِ یار قافیہ تنگ است خال را

ولہ

بسعیِ غیرے نہ می گذارم زغیرت طبع کار خود را   چو صبح بر چرخ می رسانم بہ دامن خود غبارِ خود را
علاج دردِ سرِ عدم را نہ کرد جامِ شرابِ ہستی   کسے ازیں انجمن نہ دیدم شکستہ باشد خمارِ خود را

ولہ

بہ غربت است وطن ساکنانِ روئے زمیں را   کہ در رکاب بود پا مقیمِ خانۂ زیں را

ولہ

تنہا نہ ہمیں بر سرِ مژگانِ تر آید   از ہر بنِ مویم چو عرق اشک بر آید
از وادیِ دلدار رہ آورد دگر نیست   ای وائے زپائے من اگر خار بر آید

ولہ

چناں کہ دلو بزورِ رسن زچاہ بر آید   زسینۂ بخت دلِ من بسعیِ آہ بر آید
زتشنہ کامیِ یعقوبِ من اگر شود آگہ   بناز یوسفِ مصر آب ہم زچاہ بر آید

کجا علاج پذیر است تیره روزیِ عاشق — چو داغِ لاله گلیمش ز خون سیاه برآید
نشد چو سیل میسّر که یک نفس بخود آیم — ز دامنم چه خیال است گردِ راه برآید
غمِ تغافلِ صد ساله می رود ز دلِ من — حیا نگاه ز چشمش چو عذرخواه برآید

ولہ

ابر اگر باشد و شراب نباشد — بدتر ازین در جهان عذاب نباشد
توبه ز می کرده ام به گفتهٔ ناصح — لیک بشرطے که ماهتاب نباشد
حرمتِ پیری مبر کجاست جوانی — به که دلت مائلِ خضاب نباشد

ولہ

به دهر آئینِ خوش معاشی کجاست جز وضعِ دل خراشی
غبارِ خاطر اگر نباشی کسے بروے تو در نه بندد

ولہ

به پیشِ زن از خضاب کجا سرخرو شوی — پیرانه سر ترا هوسِ ریش خند شد

ولہ

پوشیده جہانی ز فلک چشمِ توقع — این شیشۂ بی می چہ قدر کاسہ نگوں کرد
دلدار حیا داشت ز عکسِ رخِ خود ہم — دل آئنہ بر سنگ زد و مشقِ جنوں کرد

ولہ

نہ گویمت کہ دل از فکرِ خانماں بردار — نیاید آنچہ بکارِ تو دل ازآں بردار
ز خلق چشمِ حصولِ امید بیخردی است — ز غیر اگر نہ توانی ز دوستاں بردار

ولہ

فراغتے کہ بیاس است نیست در امّید — یکے نظر زد و عالم بہ امتحاں دارد

این غزل مشتمل بر بعضے صنائع بسیار خوب گفتہ ؎

ای رعونت پیشۂ بی مغز چوں کہسار سر — بر فلک تا کی بری در جیب ہم یکبار بر
ذکرِ می ہم چارۂ رفعِ خمارِ من بس است — می تواند شد لبِ خشکم ازیں گفتار تر
در جہاں نقدِ نفس شد صرف در سودای پوچ — رائگاں از دستِ خود دادی زہی بازارِ زر
چرخ نتواں گفت از احوالِ کس آگاہ نیست — خویش را از حیلہ سازی کردہ این مکّار کر
باریابِ محفلِ دل می تواں گشتن حیا — گر برویت وا شود از دیدۂ بیدار در

ابر می آید و دل می برد از دست امروز   ولہ   می تواں بے مددِ بادہ شدن مست امروز

ولہ

من اگر خلوت گزیدم نیست در گل پائے اشک   کوچہ گردِ یک جہاں شہر است سیلابم ہنوز

ولہ

از فیضِ بہار ست چمن پیکرِ طاؤس   بلبل عجبے نیست بر آرد پرِ طاؤس

از جلوہ گہت بال فشاں گشت غبارے   آب از عرقِ شرم گزشت از سرِ طاؤس

نیرنگِ فراقِ تو ز تحریر بروں بود   پیچیدہ سپہر دیم بقاصد پرِ طاؤس

از نشاۂ معنی چہ خبر بوالہوساں را   یک قطرۂ می نیست بصد ساغرِ طاؤس

کیفیّتِ بسمل گہِ آں جلوہ چہ پرسی   طاؤس فتادہ است حبابِ پرِ طاؤس

ولہ

سرِ خود گیر و از غم خواریٔ دیوانگاں بگذر   خلد در سینۂ مجنوں کشی خارے گر از پایش

ولہ

آب زخم نیامِ شمشیرش   خارِ پیراہنِ کماں تیرش

ولہ

طرح کرد آئنہ اسکندر و من اشکِ حیا   معنیٔ تبذل از عالمِ دیگر بستم

ولہ

در بیابانے کہ ما داریم صبر از تشنگی   سینہ مالد بر زمیں چوں سایۂ ابر از تشنگی

ولہ

ز وسعت مشربی ہائے خیال آگہ نیم اما   سرے در جیب تا بردم دو چارم گشت صحرائے
سوادِ غفلت من فرقِ دنیا کرد از عقبیٰ   شبے گر در میاں نبود چہ امروزے چہ فردائے

ولہ

چو زنبورِ عسل در بانِ خویشم   مراد رخانۂ خود نیز جا نیست

(۱۸)۔ حضوری:۔ گرم بخش۔ گرم بضم کافِ فارسی و سکونِ رائے مہملہ بزبانِ ہندی خداوند را گویند، اصلش از قوم کنبوست، اجدادش از ملتان بودند لیکن او از مدتے در متھرا سکونت اختیار کرد سخن را خوب بکرسی می نشاند و سامعہ را چہ تحفہا کہ نہ می رساند۔

خوش گو، گوید :-

"خیلے خوش خلق و باتمکین و آدمِ درست و راست و در آشنائی ہا کوہِ وفا است اوائل در خدمتِ میر محمدؒ معصوم متخلص شرب تخلص تربیت یافتہ و با میرزا بیدل رحمتہ اللہ سالہا صحبت داشتہ، مشقِ سخن بکمال رسانیدہ در شاہ جہان آباد از مدّتے ہمراہِ سید قطب الدین علی خاں بہ علاقۂ منشی گری بوجہِ قلیل گذران می نماید، مردِ قناعت پیشہ و درست اندیشہ است۔

قصۂ ہندی تعشقِ کامروپ و کاملتا" در زمینِ شیریں وخسرو بسیار رنگیں بہ کیفیّت گفتہ ہنوز ناتمام است طبعش بہ صنعتِ ایہام بسیار مائل چنانچہ در جوابِ ہر بیتِ اُستاد مولانا غنی کشمیری کہ سرخیلِ ایہام بندان است دریں ایام دہ ہزار بیت مشق کردہ و اکثر مضامینِ تازہ یافتہ صاحبِ سی ہزار بیت خواہد بود"

. ایں اشعارِ آبدار از وست :- ۵

چشمِ بہبودی ازاں سروِ سہی داریم ما　　این عجب کز سرو امیدِ سہی داریم ما

ولہ

باغِ خلد است ازاں کشتہ کہ از بختِ بلند　　خونِ او شد گلِ دستارِ سرِ آں کورا

ولہ

من و بُتے کہ بہ ہنگامِ بادہ پیمائی　　زیاد اگر طلبم می برد زیاد مرا

ولہ

نالہ بے اختیارم در محبت شہرہ کرد　　ہم چو آں مستی کہ رسوا سازدش بوئے شراب

ولہ

چشمِ زاہد در فروغِ ساغرِ می خیرہ است　　دخترِ رز غالباً نسبت باو ہمشیرہ است

ولہ

مقبلاں عیب نہ گیرند بروزِ سیہم　　کایں سیہ روزیِ من روئے زمیں را خال است

ولہ

گویند کہ رہے بتو دارند رقیباں　　دریائے دلم خار ازیں راہ خلید است

ولہ

زسبزهٔ خطِ پشتِ لبِ تو شد معلوم   که از کتابِ بهارِ شباب بسمله ایست
بکوئے دوست روان است کاروانِ سرشک   تو نیز گر روی ای دلِ غریب قافله ایست

ولہ

عشقِ ظالم دوست چون عاجز کُشی بنیاد کرد   انچه با پرویز می بایست با فرهاد کرد

ولہ

چو آئی بر سرِ خاکم دمے وا شو که عاشق را   گلے زین گونه زیبِ گوشهٔ دستار می باید

ولہ

بُود از شیشهٔ می خاطرِ من نازک تر   زدم از سختیِ دورانِ ستمگر بر سنگ

ولہ

بهارِ عمر به غفلت تمام شد افسوس   رفو نکردم و چون گل شدم گریبان چاک

ولہ

باده خور باده که حسنِ تو مضاعف گردد   سیر دارد عرقِ چهره شود چون گل گل

وله

بچشم تا باز کنی رم کردہ است   فرصت عمر بود طرفہ غزال

وله

بہ بخت سبز ناز دہند یکسر   دمے کاں لب شود از رنگ پاں لعل

وله

دل را بذوق وصل تو خورسند می کنم   ایں شیشہ را ببیں کہ چہ پیوند می کنم

وله

بہ یمن عشق او بر آہ و افغاں دسترس دارم   چو قلیاں ایں دم و دود از طفیل ہم نفس دارم
شنیدم کاروانے می رسید از جانب کنعاں   نظر بر گرد راہ و گوش بر بانگ جرس دارم

وله

تا برنگ صبح صادق از صبوحی دم زدیم   سبحۂ صد دانہ بہر ساغرے برہم زدیم
تا نظر کردیم در پاشیدن صحبت چو صبح   خندۂ بے اختیارے بر گل و شبنم زدیم

وله

شرحِ بیدادِ تو خواہیم اگر عرض دہیم　　　شکوہ چند بہ تقریب ز ایّام کنیم

ولہ

ز بس دارم میانِ اہلِ عالم عالمے دیگر　　　درونِ انجمن جائے برونِ انجمن دارم

بہ وصفِ آں دہانِ تنگ میخواہم سخن کردن　　　نمیدانم ز نادانی کہ من کے آں دہن دارم

ولہ

ہر یکے طرزِ جدا دارد ز اربابِ سخن　　　ما حضوری عاشقِ حسنِ ادا افتادہ ایم

ولہ

در خوں نشاند چشم بے تو آبِ چشم[علہ]　　　تا کے بچشمِ خویش بہ بینم عذابِ چشم

ولہ

نفس تا ہست دارد حرصِ دنیا سخت بیتابم　　　بود ایں بد بلا تا قتل ہمرہ ہم چو سیمابم

زعمرِ تیز رو ایں عقدہ حل شد عاقبت بر من　　　کہ ایں تیزاب خواہد کرد خاکستر چو سیمابم

ولہ

نہ گلزارِ جہاں نے باغِ جنّت در نظر دارم　　　برنگِ شمع از داغِ محبّت گُل بسر دارم

علہ:- نقلِ اصل ۲؛

ز دستانِ محبت چند پرسی ہم نشیں از من — کہ از بے طاقتی دستے بدل دستے بسر دارم

وله

آبروئے قدحِ مے بدعا می خواہم — دولتِ پیرِ مغاں را ز خدا می خواہم

وله

جہاں بدیدۂ حق بیں غلط نداشتہ است — بہر چہ می نگرم انتخاب می بینم

وله

در شکرِ خوابِ عدم ذوقِ حضوری داشتم — چشم وا شد تلخ کامم مدعا برخاستم

وله

رسید بر سرِ بامم آفتابِ من وقتے — کہ آفتاب رسید است بر سرِ بامم

وله

چنیں کز طفلِ اشکم می شود از دیدہا غائب — باندک فرصتے ہم چشم با یعقوب می گردم

وله

وصیت کرد پیرے وقتِ جاں دادن بپورِ خود — کہ آخر جانِ بابا می رود ہر کس بگورِ خود

خوش گو گوید:-

"فقیر گفتم دریں شعر "وصیت کرد" نمی باید لفظ "تسلی کرد" با عتقادِ فقیر مناسب است قبول نہ کرد و گفت شما بہ ہمیں لفظ تسلی خود می کردہ باشد"

ایں رباعی از حضوری است:- ؎

ہر چند کہ سرو ہم قدے داشتہ است
وز عالم بالا مددے داشتہ است

لیکن در اعتقادِ معنی فہماں
مصراعِ قدِ تو آمدے داشتہ است

حرف الخاء المعجمہ

(۱۹)- خوش گو:- ہندوئیست از قوم بَیْس بفتح بائے موحدہ وسکونِ یائے تحتانی وسینِ مہملہ-مولد و منشاءِ او متھرا بفتحِ میم وسکونِ تاءِ فوقانی و راءِ مہملہ والف بلدہ ایست قریب اکبر آباد و نامِ او بندرابن داس است، بندرابن بکسرِ باءِ موحدہ وسکونِ نون و دالِ مہملہ و راءِ مہملہ والف و فتحِ باءِ موحدہ وسکونِ نون نامِ موضعے است از متھرا و داس در زبانِ ہندی غلام را گویند یعنے غلامِ آں موضع

بلاتشبیہ مثلِ نجف قلی چہ متھرا موطنِ کشن باشد کہ مقتدائے عمدۂ ہنود
است ہزار و شش صد زوجہ داشت باید دانست کہ در دینِ ہنود
زن ہمیں یک شوہر می کند شوہرِ دیگرا و را جائز نیست لہذا ہندیاں
بیانِ عشق از جانب زن می کنند، کشن طرفہ شورے در ہندوستان
انداختہ کہ شعرائے ہندی در تغزّلاتِ خود ہمیں عشقِ ازواج
کشن با کشن ذکر می کنند، سوائے او زباں بعشقِ دیگرے نہ می کشایند
بہ خلافِ شعراءِ عرب و فرس کہ ایں ہا عاشق و معشوق معینّے نہ دارند
بلکہ غیر معین مثلِ لیلیٰ و مجنوں و وامق و عذرا و شیرین و فرہاد و در نغمات
ہندی ہم ذکر کشن است باوجود آں کہ موافقِ تحقیقِ شیخ ابو الفضل
در اکبر نامہ قریب پنج ہزار سال از زمانِ او گذشتہ ہنوز نامِ او
تازہ است و از خاکِ وطنِ او ہنوز بوئے عشق می آید طرفہ گل زمین
شور انگیزے است حضرتِ آزاد مدظلہ العالی می فرماید ؎

ہنوز از دامنِ صحرائے مجنوں عشق می خیزد   کہ ہنگامِ گذر افتادنِ ما دل طپید آں جا

خوش گو اسمیت با مسمیٰ و عندلیبے است، رنگین نوا فیض ہا از برکاتِ
صحبتِ بزرگان و سخن سنجان بر داشتہ مثلِ میرزا عبدالقادر بیدل و
و محمد افضل سرخوش و شیخ سعداللہ گلشن و مشقِ شعر از نظرِ سراج الدین
علی خان آرزو گذرانیدہ "و تذکرۃ الشعراء" رنگین محتوی بر احوالِ شعراءِ
سلف و خلف تا معاصرین بخامۂ استعداد نوشتہ و آن را بنامِ عمدۃ الملک
امیر خان متخلص بہ انجام مزین ساختہ نواب در جلدوے آن دو روپیہ
یومیہ او بر محصولِ سائرِ الہ آباد مقرر نمودہ تا نواب در قیدِ حیات بود می
یافت مجلدِ اخیر تذکرۂ او کہ مشتمل بر احوالِ معاصرین است بنظرِ مولف
رسیدہ، انصاف این کہ تحریرِ تذکرۂ او بہ از تذکرۂ (مجمع النفائس)
اُستادش سراج الدین علی خان است در اوائل بعنوانِ نوکر پیشگی روزگار
می گذرانید، آخر لباسِ دنیاداری ترک دادہ و زی فقرا می زیست
و بہ طرفِ الہ آباد و بنارس و عظیم آباد بسر می برد و در عشرۂ سابع
بعد مائۃ و الف (سنہ ۱۱۷۰ھ) در عظیم آباد پٹنہ پیکرِ عنصری واگذاشت

شعر فہم بے نظیر بود و مضامینِ تازہ فکر می کرد و در تذکرۂ خود تحتِ ترجمہ شیخ سعد الدین اختر می نویسد:۔

"وقتے از فقیر در خدمت ایشاں بے ادبی سرزد چوں اول از آں طرف بود کہ بدولت خانۂ خان صاحب و قبلہ سراج الدین علی خاں آرزو بہ حضورِ لالہ گربخش حضوری و لالہ حکیم چند ندرت و دیگر صاحب سخنان در شعرِ فقیر ایراد گرفتہ رو دادِ تخفیفِ بندہ شدہ بود ناچار از روئے نفسانیت آں ماجرا را بعینہٖ نظم کردہ در مجمع عرسِ حضرتِ میرزا بیدل کہ اکابرِ ایں فن قریب صد کس حاضر بودند خواندہ شد بعدِ خواندن انفعال کشیدم ہر چند مناسبت نداشتہ امّا بہ حسبِ بشریت بہ ظہور آمد و آں نظم این است ؎

بندہ خوش گو را بدرگاہِ بزرگانِ سخن التماسے ہست باید داشتن گوشے بمن

مطلعے گفتم کہ اُستاد آرزو گفت آفریں مطلعے چوں مطلعِ خورشید و آں این است ایں

زاہد از مستاں مصلائے نمازی دور دار گر بود داغِ شراب اُفتد مرا معذور دار

شاعرِ والا وقتے خویش طرز تازہ جو رودکیِ ایں زماں بسیار گوئے و خوب گو

اخترِ سعدِ سخن اُستادِ فن عالی مقام — آں کہ نامِ او چو اختر کردہ روشن بوم و شام

بر چنیں مطلع کہ چشمِ اختر از وے دُور باد — اعتراضے کرد از بس داشت با من اتحاد

نیست "داغ اُفتادن" اندر فارسی ہرگز درست — اہلِ ایں فن را زباندانی ضروری شد نخست

گفتمش ہر چند "داغ افتادم" گوش آشنا است — لیک تا پیدا نمی گردد سند حق با شما است

باز فرمود آں سخن ور کایں بود محضِ غلط — من غلط فہمیدہ اصلاحش نمودم ایں نمط

زاہد از مستاں مصلّائے نمازی دُور دار — ورنہ گر آلودۂ صہبا شود معذور دار

خواند روزے رنگ و بوے باغِ فن یعنے بہار — بیتے از اشعارِ اُستادِ تمام ایراں بیار

حضرتِ صائب کہ قربانند خورشید و مہش — سرمۂ چشمِ سفاہان است خاکِ درگہش

آں کہ باشد ہر زبانداں را کلامش معتمد — ہم چو قولِ شرع کامد در اُصولِ دیں سند

داغ می گلگل بطرفِ دامنم افتادہ است — ہم چو مینائے کشی بر گردنم اُفتادہ است

چوں بشعرِ موجدِ ایں کار "داغ افتادن" است — صحتِ ایں فارسی بر اہلِ بینش روشن است

شعرِ سابق ہم صحیح است از نظیرِ بے نظیر — ہر کہ می گوید غلط باشد غلط گو ناگزیر

دارم امیداز سخن سنجاں کہ ارشادے کنند — نسخۂ کاں خوبتر باشد برو صادے کنند

مدعا زیں گفتگو عرضِ کمالِ خویش نیست — زاں کہ وضعِ خود نمائی شیوهٔ درویش نیست

بنده را با شعرِ خود کار است نے با ہیچ کس — از غلط باید حذر کردن سخن این است و بس

استغفر اللہ چہ حرکتِ ناشایستہ بود کہ از فقیر بہ ظہور رسید شاعری شیخ اختر

مسلم است کجا او کجا من، ایں جا تفاوتِ آسمان و زمین است ۔۔

ایں ابیاتِ خوش گو برایں کہ دیوانش بہ فقیر نہ رسیده از تذکرهٔ

خانِ آرزو گرفتہ ثبت اُفتاد ــ

بو وزاندم کہ بسم اللہ گلِ دستارِ عنوان ہا — زبس شادی نگنجد غنچہ ساں در جلدِ دیوان ہا

ولہ

اگر معراجِ نخلِ ممسکانِ درما این است — خداوندا غریقِ بحرِ رحمت ساز قارون را

مرکب از سوادِ دیدهٔ یعقوب کن خوش گو — رقم سازی اگر تاریخِ مشتاقانِ محزون را

ولہ

قامتِ خم گشتہ آفت گاہِ دیگر بوده است — بر سرِ ما عاقبت می اُفتد ایں دیوار ہا

ولہ

نگه در توتیا غلطیده می خیزد ز مژگانش — سخن پان خورده می آید برون از رنگِ لبها

وله

روز و شب ره می روم اما همان سرگشته‌ام — نقشِ پائے خود بود رهبر طلب گار مرا

وله

چو رنجے که بہ گردد از قطعِ عضو — بہ عشقِ تو شد دردِ درمانِ ما

وله

متاب از تیغِ آفت روئے خود تا سرخرو گردی — که زخمِ چهره موجِ آبرو باشد سپاهی را
محبت بیش ازین رنگِ اثر دیگر چه می ریزد — که باشد کهربا معشوق و دارو رنگ کاهی را

وله

چند معمارِ دلِ ویرانِ من خواهی شدن — این سرائے نامبارک قابلِ تعمیر نیست

وله

گشت دارا را سکندر شد خدیوِ ملک و مال — عاقبت این ملک و بیت المال را او هم گذاشت

وله

دہلی خوش است لیک زیار ایں چنیں خوش است　　　یا ایں چنیں خوش است دیار ایں چنیں خوش است

ولہ

واعظ مطلب علم و ادب از منِ بیخود　　　من علم ندارم ز خود و اللہ علیم است

ولہ

غرض ہر جا کہ منظور است ہر عیبے ہنر باشد　　　دلِ شہزادگاں را آرزو مرگِ پدر باشد

ولہ

آواز تیشہ امشب از بے ستوں نیاید　　　شاید بخوابِ شیریں فرہاد رفتہ باشد

ولہ

دماغِ گوشہ دستارِ من دارد ز کام از گل　　　بہ فرقم سایۂ خارے ازاں دیوار می باید

ولہ

ہر نفس می کرد صد احوال پرسی دلم　　　غیرِ غم یادش بخوبی ہیچ غمخوارم نبود

ولہ

بے تو گر جامِ مئے بکف گیرم　　　آفتابِ گرفتہ را ماند

ولہ

تابوتِ مرا از تو گلِ فاتحہ نیست
این رسمِ کہن حیف بعہدِ تو بر افتاد

ولہ

برائے صحبتِ خوباں سکندر طالعے باید
کہ آئینہ بنشیند دمے زانو بزانوئیش

ولہ

موجود گر نبودیم معدوم ہم نبودیم
امروز از کجا ایم گر در عدم نبودیم

ولہ

از بیمِ بداں تا رُخِ خوب تو بینم
آئینہ بکف پشت بسوئے تو نشینم

ولہ

بسکہ از عمر مرا بیزاری ست
عمرِ دشمن ز خدا می خواہم

ولہ

شیشۂ چند از گلابِ اشک دارم در بغل
می برم تا شُست و شوئے تربتِ مجنوں کُنم

ولہ

برائے یار تعظیمِ رقیباں ہم ضرور اُفتد بشوقِ بت نخستیں سجدہ در پیشِ برہمن کُن

ولہ

می کشد عاشقانہ ناز ترا گرچہ نازک بود مزاجِ سخن

(رباعی)

اے بلبلِ گل ہمچو خموش از سخنت تا کیست بروزمرۂ اُستادِ فنت
قربانِ زبانِ فارسیت خوش گو میمِ متکلّم است گویا دہنت

خوش گو در تذکرۂ خود در ترجمۂ میرزا بیدل می نویسد کہ :-

"رباعیٔ آدم الشعراء حکیم رودکی کہ تا حال ممتنع الجواب بود میرزا بعد شش صد سال از عہدۂ جواب آں برآمد والحق بہ گفتگوئے واقع شدہ خانِ آرزو و از آں بسیار محظوظ اند فقیر خوش گو نیز ننگِ ننگاں بسر منزلِ جواب رسیدہ ہر سہ نگارش می آید رودکی ؎

آمد بر من کہ یار کے وقتِ سحر ترسندہ زکہ زخصمِ خصمش کہ پدر
دادمش چہ بوسہ بر کجا بر لبِ دیر لب بد نہ چہ بد عقیق چوں بد چہ شکر

---

۷۵ :- نقلِ اصل ۱۲!

میرزا بیدلؔ ؎

وے خفت کہ ناقہ در کجا خفت بہ گلِ
کردم چہ فغاں از چہ زیادِ منزل

وا دا از کہ ز خود چرا ز سعیٔ باطل
کافتاد چہ بار از کہ ز سر بر کہ بدل

خوشؔ گو ؎

رفتم بہ کجا بباغ کے فصلِ بہار
دل تنگ چہ ساں چو غنچہ چون بے دلدار

دیدم چو شکستۂ گلے از چہ ز بو
گل بد نہ چہ بو و نامۂ از کہ زیار"۔

مولف گوید رباعی از آرزو کی نیست بلکہ از عنصری است چنانچہ
خانِ آرزو در مجمع النفایس از عنصری آوردہ حضرتِ آزاد مدظلہ العالی
دو رباعی در جوابِ عنصری ہم رساندہ اند می فرمایند ؎

برخورد کہ جاں کجا چمن کے سرِ شام
افشاند چہ زلف بر چہ رو چید چہ دام

درخواست چہ می زد چہ قدح چند جام
وا کرد چہ بر برد چہ دل داد چہ کام

ولہ

آمد کہ صنم کجا چمن کے بہ بہار
خوش کرد چہ بو چید چہ گل کند چہ خار

افروخت چہ روسوچہ غم ساچہ کا بخشید چہ بوسہ از چہ لب چند ہزار

رباعیاتِ عنصری و مرزا بیدل و خوش گو در ہر مصراع دو استفہام

و دو جواب استفہام دارد الا مصراعِ چہارم رباعی میرزا بیدل کہ سہ

دارد حضرتِ آزاد مدظلہ العالی در ہر مصراع سہ استفہام و سہ جواب

استفہام آوردہ اند و خوش گو بریں بیتِ حضرتِ آزاد مدظلہ العالی

چو مژگانِ نکویاں شیوۂ رندانہ دارم کہ در محرابِ طاعت گوشۂ میخانہ دارم

می نویسد کہ:-

"فقیر از لفظِ مژگاں دریں بیت چشمانِ بتاں بہتر می داند اگر قبول افتد چہ

مژگاں بہ گوشۂ میخانہ مناسبت ندارد و چشم ہم گوشہ دارد و ہم میخانہ"

مولف گوید، رند جدا باید و میخانہ جدا در صورتے کہ مژگاں را رند

قرار دادہ شود جدائی ہر دو ظاہر و در صورتے کہ چشم را رند قرار دہیم برائے

جدائی او از میخانہ احتیاج بغرض خواہد رفت و نیز در طاعت افتادن

و برخاستن ہست در مژگاں ایں حالت یافتہ می شود نہ در چشم۔

(۲۰)۔ خاکستر:۔ لالہ سرب سکھ رائے از قومِ کائستھ سری باستو واز برادرانِ راجہ رام نرائن موزوں است کہ در حرف المیم می آید۔

خوش گو می نویسد:۔

"از مدتے در بلدۂ عظیم آباد می باشد و از فیضِ صحبتِ فقیہ صاحب درد مند شاگردِ جنابِ میرزا جانِ جاناں مظہر کہ واردِ آں ملک شدہ بود دردِ سخن دامن گیر طبعش گردیدہ اکثر درست می گوید و نثر صاف می نگارد جوانے بخوبی ہا موصوف و از مہربانانِ فقیر است"۔

ایں شعر راز خاکستر سر می کشد:۔

بہارِ گردِ گلِ عارضِ عرق ناکش نگہ بہ چشمِ تماشا ز شوق لبریز است

حرف الدال المہملہ

(۲۱)۔ دبیر:۔ لالہ دولہ رائے برہان پوری سلمہ اللہ تعالے دبیرِ خوش تحریر است و برادر زادۂ لالہ خوش حال چند فرحت کہ در حرف الفا می آید انشا خوب می نویسد و در تاریخ دانی دست گاہ درست دارد

احوالِ خاندانِ نواب آصفجاہ غفراں پناہ خدیوِ دکن و امرائے آں دولت تا زمانِ حال بشرح و بسطِ تمام نوشتہ الحال از چندے بنابر علاقۂ معاش در حیدرآباد فروکش دارد و با راقمِ سطور آشنا است وسلسلۂ آمد وشد از جانبین برپا، از وست ؎

نہ ہر انساں ہنر دارد نہ دارد — نہ ہر دریا گہر دارد نہ دارد
میانش را نشانے نیست پیدا — کہ می گوید کمر دارد نہ دارد

ولہ

وقتِ جولانِ جنوں است بیاباں مددے — نہ فلک تنگ بود وسعتِ امکاں مددے
می طپید زخمی تیرِ نگہش بر سرِ خاک — تیغِ ابرو مددے خنجرِ مژگاں مددے
سینہ ام سوخت ز داغِ تپِ مہجوری دوست — آہِ سرد مددے دیدۂ گریاں مددے

(۴۲) - دانش :- لالا سو بھا رام لکھنوی سلمہ اللہ تعالیٰ دریں ایام در سلکِ ملازمانِ راجہ شتاب رائے ناظمِ عظیم آباد پٹنہ انتظام دارد بہ "پیش کاری" "پرگنہ دنوارا" از توابعِ عظیم آباد مامور است د

برادرِ خوردش کھیم رام کہ بینش تخلص می کند بالفعل "منشی سرکار" میر نور الحسن خاں بلگرامی است، ایں غزل از دانش تحریر می یابد:-

ابروش با حسنِ سبزا مروزیکساں دیدہ ام | تیغ جوہر دار را و سبزہ پنہاں دیدہ ام
از شفق حسنِ دگر باشد سوادِ شام را | خوشنما رنگِ مسی و سرخیٔ پاں دیدہ ام
نیست آساں دست بر زلفِ بتاں کردن دراز | شانہ را در سینہ صد زخم نمایاں دیدہ ام
نیست لازم یکسرِ مو شکوہ از زلفِ بتاں | آنچہ دیدم دانش از بختِ پریشاں دیدہ ام

(۲۳)- دیوانہ:- لالا سرب سکھ رائے لکھنوی سلمہ اللہ تعالیٰ مولد و منشائے او لکھنؤ است چندے در فرخ آباد برائے تلاشِ معاش آمدہ بود الحال معلوم نیست کہ کجا می باشد او می طراز د ؎

آہ چہ پرسی از دلم ہست بغم سرشتۂ | خوں شدۂ گسستۂ سوختۂ برشتۂ

حرف الذال المعجمۃ

(۲۴)- ذہین:- روپ نرائن سلمہ اللہ تعالیٰ برادرِ اعیانی راقم سطور بتاریخ بست و چہارم جمادی الاول سنہ اثنین و ستین و مائۃ و الف

(سنه ۱۱۶۲ھ) روزِ دوشنبه واردِ شبستانِ وجود شد۔ آثارِ رشد و سعادت

از ناصیهٔ او پیدا است از درگاهِ امیر الممالک آصف الدوله مرحوم

به منصبے سرافرازی دارد و در منصب "دولے چند" نامِ اوست

به مشقِ شعر نو در آمده فکرِ خود را از نظرِ اصلاحِ آزاد مدظله العالی وخان

صاحب ذکا سلمه الله تعالیٰ می گذراند انشاءالله تعالیٰ رفته رفته ترقی

خواہد کرد حق سبحانه وتعالیٰ از عمر و دولت بهره مند سازد از وست

چو دستش را کند رنگیں حنا آہسته آہسته
کند پرواز رنگ از روئے ما آہسته آہسته

خداوندا اگر بیمار شد از دوریِ ایں ره
که از کویش رسد بادِ صبا آہسته آہسته

وله

ہم چو قمری در جہاں شادیم ما
با وجودِ طوق آزادیم ما

یادِ ما تصویرِ جاناں می کشد
عشق می داند که بہزادیم ما

وله

چہرهٔ زیبائے یارِ خویش شب دیدم بخواب
صبحدم چوں چشم واکردم برآمد آفتاب

اشتیاقِ دیدنِ بیت رُو جگر خوں کردہ است — اے بقربانت روم یکدم بروں آ از نقاب
انتظارت می کشند امشب فہیمؔ از جلوہ رو — گر تو فرمائی کرم بہتر بود ای ماہتاب

ولہ

افسوس کہ از دولتِ دیدارِ تو دُورم — تقدیر ُخنیں بود قضا را چہ کند کس

حرف الراء

(۲۵)۔ رامؔ :- لالا رام پرشاد، برہان پوری از قومِ کایستھ سکسینہ سلمہ اللہ تعالیٰ "رام" ہم لفظِ فارسی است بہ معنیٔ معروف است وہم لفظِ ہندی کہ نامِ مقتدائے معروفِ ہنود است مشارٌ الیہ در فکرِ رام کردنِ وحشیانِ معانی می باشد و دریں ایام در برہان پور می گذراند از وست ؎

آہِ حسرت می کشد از رشکِ ما بادِ صبا — از دمِ ما غنچہ تصویرِ خنداں می شود

حرف السین المہملۃ

(۲۶)۔ سبقتؔ :- لکھنوی، نامش سُک راج است بضمِ سین

مہملہ و سکونِ کافِ عربی و راءِ مہملہ و الف و جیم عربی گوئے سبقت از چالاکانِ میدانِ سخن می برد و متاعِ گراں مایۂ آفریں بنقودِ سرۂ معانی می خرد، قومش کائیتھ انایہ است و اصلش خاندانِ بلند پایۂ آبائے او بہ نوکریٔ عمدۃ الملک اسد خاں وزیرِ اعظم سلطان اورنگ زیب عالم گیر روزگار در کمالِ اعتبار بسر می بردند، سبقت از عنفوانِ شعور در کسبِ فنونِ نحو و صرف و منطق و بیان و معانی و معما و تاریخ و صنائع و بدائع و حساب و طب و اصطلاحات و تحقیقِ مسائلِ صوفیۂ صافیہ اُفتاد، و حیدِ روزگار بر آمد، و جاہتِ صُوری با کمالِ معنوی داشت و اصلاحِ شعر از جنابِ میرزا بیدل می گرفت۔

میرزا اکثر می فرمود کہ:۔

"سبقت بر جمیعِ ہندو نژاد این عصر سبقت دارد۔"

چندے میر سامانی و دیوانیٔ سرکارِ سید اسد اللہ خاں معروف بہ نواب اولیا ہمشیر زادۂ قطب الملک بارہہ وزیرِ اعظم محمد فرخ سیر بادشاہ سرانجام می

وارد و در محارباتِ دکن ہمراہ لشکرِ امیر الامراء سید حسین علی خاں برادرِ قطب الملک مذکور تردّداتِ نمایاں بہ ظہور رسانید جنگ نامۂ فتح امیر الامرا کہ بر داؤد خان افغان پنّی یافتہ در بحرِ "شاہ نامہ" قریب ہفت صد بیت منظوم ساختہ از نظرِ امیر الامرا گذرانیدہ و بہ انعامِ پانصدی منصبِ پادشاہی کامِ دل اندوخت و بعد برہم شدنِ دولتِ "ساداتِ بارہہ" در صوبۂ مالوا بہ عنوانِ جماعہ داریٔ سہ صد سوار اوقات بسر می برد۔

لالا خوش گو می نویسد کہ:-

"فقیر خوشگو از عنفوانِ شعور بخدمتش بندگی داشتہ و در سائل عروض و قافیہ و معمّا و اکثر دواوینِ تازہ گویان بہ پیشِ او گذرانیدہ، چون نسبت ہم عمری داشتم بے تکلّفانہ توجہ می فرمود، چہ گویم چہ حقوقِ گراں مایہ بر من دارد خدائے غفّار غریقِ رحمتِ خود گرداند، در ماہِ شعبان سالِ ہزار و صد و سی و ہشت (۱۱۳۸ھ) این خبر سامعہ کوب یارانِ دہلی گردید کہ آں فرزانۂ

یگانہ کہ در سرزمینِ مالوا بہ طریقِ جماعہ داراں گذران می نمود نوکرِ راجہ
گردھر بہادر ناگر گجراتی بود از اتفاقات با وجودِ آں کہ با راجہ صحبتِ
کباب وغیرہ گرم داشت بر سرِ طلب سپاہیان پرخاش بہم رسید و در
ہنگامِ سواری کار بہ تیر و تفنگ کشید چناں چہ یک زخمِ تیر دستِ او بر بازوئے
راست راجہ رسید ازیں معنی خیلے بر آشفت و سخت ہنگامہ برپا شد
باقی بیگ خاں نام افغانے کہ با پنجاہ سوار رفاقت کردہ بود چوں قافیہ تنگ
شد عارِ فرار بر خود پسندیدہ و او کہ مردانہ پائے ثبات افشردہ بود
زخمِ تیرِ کاری برداشت و بر زمین اُفتاد و دیگر مردم معدود کُشتہ و فرار
شدند رمقے از حیات باقی داشت کہ دستگیرش کردہ پیش گردھر بردند
آں بے مروت ایں چنیں عزیز را بے سپرِ فیل ساخت۔ ع۔

"حق تعالیٰ ہر چہ خواہد آں شود"

حکیم چند ندرت تخلص از یارانِ قدیم اوست ایں مصراع تازہ تاریخ
بتفاوتِ یک سال یافتہ۔ ع:۔

ہائے سکھراج زما سبقت کرد"

وفقیر چُنیں درست نمودم۔ ع :-

کرد سُکھراج زما سبقت ہی"

مخفی نماند کہ درمیانِ کاف ورا، لفظِ "سکھراج" ہائے مختفی زبان ہندی واقع شدہ کہ در تقطیع ساقط است مثلِ "نونِ غنّہ" زبانِ فارسی کہ فی الجملہ در تلفّظ می آید و در تقطیع ساقط می شود چوں جاں فشاں بروزنِ فاعلن۔

کلّیاتِ او بہمہ جہت قریب دہ ہزار بیت بود در ہرج ومرج کہ باورود اد تلف شد مگر ایں ابیات کہ خوش گو ازو نقل کردہ ثبت می شود از جنگ نامۂ اوست ؎

کتا بیست رنگیں سوادِ چمن | کہ دارد زنامِ خدا سرِ سخن
چہ معنی کہ در نسخہ ام صرف نیست | برنگینیٔ حرفِ شنجرف نیست
کجا شاعرے معنی اندیشۂ | بہ تلمیذیٔ حق خرد پیشۂ

خرد پیشه ام حرف حق می زنم   نقابے ز تحقیق شق می زنم

در بیانِ کوچ امیر الامرا گوید:-

در اقلیم و آفاق افتاد شور   که خورشید بر ظلمت آورده زور

سپاه از شمار کواکب فزوں   چو مریخ تیغ آب داده بخوں

چه گویم که حیرت شبیخوں زده است   به صحرا فلک خیمه بیروں زده است

و نیز در آں مثنوی به تقریبے گوید:-

مخالف دمے چشم عبرت کشاد   که شتّی در عه دیوارِ قلعه فتاد

تو گفتی که معراجِ حق رو نمود   درِ آسماں بر پیمبر کشود

و چوں نام اسد اللہ خاں که نوکرِ او بود دریں بحر گنجایش نه کرد

بسکته - لہذا بایں حُسنِ ادا، ادا نمود:-

به نامش که شیرِ حق از آگہی است   ادب سکته معذور اسد اللہی است

وله

چو نوبت به عالم علی خاں رسید   ظفر آفریں آفریں خواں رسید

به بالائے فیل آں جوانِ غیور — نمایاں چو رمزِ تجلّی ز طور

از غزلیاتِ اوست

مده تکلیفِ مِی آں دلبرِ گیسو مسلسل را — که بیمِ دردِ سر شد بر جبیں چوں سودِ صندل را
به یادت از کتابِ دل کجا حرفے بود ظالم — به طفلی خوانده بودی زیں گلستاں بابِ اوّل را
به فقر آمادگاں هرگز نه سازد ننگِ رسوائی — بگو با تاج تا پوشد همان عیبِ کلِ را

ولہ

کلفتِ آں جانیم ویرانی چه و تعمیر چیست — گردِ هستی گر نباشد خاکِ دامن گیر چیست
عبرتے آخر ز طفلی جز گناهت کار نیست — خونِ مادر خوردهٔ ای غافل ز خود شیر چیست

ولہ

چه خوں که در دلِ قمری نه کردهٔ ظالم — بباغ رفتی و شمشادِ سرو قد برخاست

ولہ

هر که نظّاره بر آں مصحفِ رخسار کند — یادگیرد سبقِ بوسه و تکرار کند

ولہ

او بہ فکرِ ماست و من فارغ   بندگی ہم خدائے دارد

ولہ

چو نقشِ پا بسرِ کوئے انتظارِ کسے   نشستہ ام کہ شوم خاکِ رہ گذارِ کسے
مرا چو رشتہ رگِ جاں بخویش می پیچد   خدا نہ کردہ کہ افتد گرہ بہ کارِ کسے
شد از خطوطِ شعاع ایں سخن بمن روشن   کہ ہست در دلِ خورشید خارخارِ کسے
ز رنگِ باختنِ یار سخت حیرانم   بہ رنگِ آئینہ شد مگر دو چارِ کسے
خدنگِ او بدلم تا نشستہ بیروں رفت   سہی قداں نہ نشینند در کنارِ کسے
بہ بزمِ وصلِ بتاں بہ کہ شمع ساں سوختہ   کنیم نقدِ دل و جانِ خود نثارِ کسے

ولہ

بسکہ محو سعیٔ بے حاصل بود اندیشہ ام   در دویدن شد برنگِ موج قطعِ ریشہ ام

ولہ

چو تصویر از بساطِ وہم چیدم بزمِ نیرنگے   فشاندم دامن از ہستی بقدرِ گردشِ رنگے
خموشی سازِ آرام است تا کے ہرزہ نالیہا   شنیدم ایں قدر از پردۂ گوشِ گرآہنگے

ہدایت یک طرف ترسم کہ صحبت ہا اثردار   بود منبع عصا در دست دمن سبقت کہن لنگے

(رباعی)

ای از نگہ گرم تو بینائی داغ   دیدہ نور ز کوری دلت دادہ سراغ
تو چشم زخس پوشی و خس ہم ایں جا   میلے ست کہ شد سرمہ کش چشم چراغ

حرف الشین المعجمہ

(۲۷)۔ شہود:۔ بال مکند از قوم کائستھ است سری باستو کہ در دفاتر سلاطین امراء ہند ارباب قلم اکثر ایں قوم می باشند لیکن در ممالک دکن ارباب قلمی ایں ہا بیشتر برہم خورد ہا سببش ایں کہ از وقتے کہ در ممالک دکن "حصہ ربع" از حاصل ملک بہ غنیم مقرر شدہ و در امر ریاست شرکت بہ وقوع آمدہ براہمہ دکن را طرفہ قوتے ہم رسید کہ دور دور اینہا است، ریاست غنیم در دودمان ساہو بھونسلہ بود، بالاجی راؤ کہ از براہمہ کوکن است و در سنہ اربع وسبعین ومائۃ والف (۱۱۷۴ھ)، قالب تہی کرد در ایام اقتدار خود، دودمان ساہو را

برہم زدہ زمامِ ریاست بدستِ خود آوردہ و خاندانِ ساہورا در گوشۂ تعطیل نشاند و ہم چنیں فریقے دیگر از براہمۂ دکن در ریاستِ اسلام سرایت کردہ اند و در جمیعِ سرکاراتِ امراء و حکّامِ دکن قومِ کایستھ و کھتری را معطّل ساختہ یک قلم دفاتر و کارخانہ جات را بہ اختیارِ خود آوردہ اند تا بہ حدّے کہ متصدیانِ قاضی خانہ ہم "براہمہ" اند و با وصفِ تخالفِ دین و تعصّبِ ملّت مسائلِ شرعی را یاد گرفتہ امورِ متعلقۂ قضا را تمشیّت می نمایند۔

شہود متّصف بہ اخلاقِ گزیدہ و آدابِ پسندیدہ بود، وطنِ اصلش سرکار مانک پور مضافِ الٰہ آباد است جدّا و بہ مقتضائے آبخورد در ممالکِ بنگ (بنگال) و بہار بہ عمدگی می گذرانید۔ عمّ شہود رائے رایان عالم چند رشدے عظیم پیدا کرد و بوالا پایۂ دیوانیِ نواب شجاع الدولہ بہادر ناظمِ بنگالہ فائز شد۔ شہود طبعِ رسائے دارد و سخنِ جیّد بروئے کار می آرد با علومِ عربیہ ہمسری داشت و تحریرِ اقلیدس پیشِ بزرگی گذراندہ.

بعضے از نتائج طبعش این ست ؎

چو شمع کی بود از سوختن فراغ مرا — فروخت عشقِ نکویان بدستِ داغ مرا

وله

نگهدار از شکارِ لاغرم ناموسِ صیادی — که با دستِ تہی از صیدگاه امروز می آئی

وله

بفرقِ روزگار ریخت پیری خاکِ مایوسی — ہنوز ای بے خبر با بازیِ طفلانه مانوسی
به عقلِ دوربین ای مردِ حکمت پیشه می نازی — عبث با بالِ کرگس می پری بگذار کاوسی

وله

مکن اشکِ مرا بے قدر ای مژگانِ تر رحمے — برین طفلِ غذا پروردهٔ خونِ جگر رحمے

وله

کریمان را چو زر نبود بکف مردن ہوس باشد — که دخل و خرج شان چون آمد و رفتِ نفس باشد

وله

صبحِ محشر همه تن تیغِ زبان خواهد بود — زخمِ مظلوم اگر پنبه دہان ست امروز

ولہ

می کُنم مشقِ خاکساری ها   خوشنویسِ خطِ غبار منم

ولہ

بر دلِ پیراں قیامت می کُند یادِ شباب   طاقِ نسیانِ جوانی قدِّ خم گشته را

ولہ

رشتۀ ما دانه هم چوں موجِ گوهر می شود   ایں خط از سیرِ رجوعِ نقطه از سر می شود

ولہ

اندکے به که سرِ خویش ز دنیا پیچے   می تواں صلح به تخفیف ز دستار نمود

ولہ

چوں گُہر از عالمِ آبی حریفاں می رسم   اختیارے نیست گر ہر سو بسر غلطیدہ ام

ولہ

تا سر از بیضه بروں آوردم   سر به مُہرِ قفسم پرواز است

ولہ

هرچند امتلا زده از نعمتِ وجود عالم هنوز نو برِ هستی نه کرده است

ایں رباعی در مبارکباد ظفرِ نواب مهابت جنگ که بر شمشیر خاں افغان یافته بود موزوں کرده ۔

از بیم تو تیره روزِ اهلِ دکن است صبحِ شبِ عیش دشمنانت کفن است

آخر سرِ شمشیر قلم چوں نه شود سر بر خطِ تو هزار شمشیر زن است

خوش گو می نویسد:۔

"فقیر گفتم که: سر بر خط فرمان آمده تنها سر بر خط تردد دارد۔"

فرمود:۔

"در مدارا لا فاضل آمده۔"

"چوں سند نه داده حرف باقی است۔"

مولف گوید۔ صاحبِ برهان قاطع می طرازد:۔

"سر بر خط داشتن و سر بر خط نهادن کنایه از اطاعت کردن و فرماں برداری باشد۔"

ازیں جا دریافت می شود که نقطِ فرمان ضرور نیست۔ ایں ابیات
از مثنوی شهود است که در بیانِ جنگِ نواب احترام الدوله هیبت
جنگ با مصطفیٰ خانِ افغان گفته ـ

بآں گرم خونے که دارد پدر   بشمشیر در دم بُرید از پسر
سرِ نامداراں زبس کرده بند   نگیں خانه شد حلقه هائے کمند
شد از بیم در سینه پنهاں نفس   نزد دم درآں عرصه جُز تیغ کس
بدل زخمها خنجر افگنده بود   بنامِ دلیراں نگیں کنده بود

(۴۳) ۔ **شفیق** :۔ تخلص لچھمی نارائن ماتحر مولف ایں صحیفه از قومِ
کهتری کپور است جدّ او بھوانی داس همراهِ اردوئے عالم گیری
از لاهور واردِ دکن شده در اورنگ آباد رنگِ توطّن ریخت و به صیغهٔ
نوکری بسر برده ذی اعتبار بر آمد و دریں جا صاحب اولاد گردید ولدِ
متوسطِ او منسارام که عبارت از والدِ مولف است ده ساله
بود که بھوانی داس رختِ سفرِ آخرت بربست والد در ظلّ عاطفتِ

لالا جسونت رائے کہ ہم جدّی بود و بہ علم و فضل و اتّصاف داشت تربیت یافتہ در وقتِ نواب آصف جاہ غفران پناہ بہ "پیشکاری" صدارتِ شش صوبۂ دکن مامور شد و تا حالتِ تحریر کہ قریب بہ چہل سال است سرانجام می دہد نواب صمصام الدولہ بہادر مرحوم اورنگ آبادی کہ در آدم شناسی و فیض رسانی یکتائے زمانہ بود در ایّامِ وکالتِ خود بسفارشِ حضرتِ آزاد مدظلہ العالی او را بہ منصبے نوا ختند و پیشکارئی بخشی الممالک دکن عنایت کردہ خدمتِ فقرا را با خدمتِ امرا ضمیمہ ساخت و ہمیشہ موردِ مراحمِ تفضّلات داشت، والدہرد و خدمتِ ذی شان را بہ آئینِ شائستہ سرانجام داد۔

مولف ورنگل زینِ اورنگ آباد دوّم صفر سنہ ثمان وخمسین ومائتہ والف (۱۱۵۸ھ) چہرۂ ہستی برافروخت و از بدوِ شعور در ظلِّ عنایت آفتابِ روشن کلامی جناب میر غلام علی آزاد بلگرامی مدظلّہ السامی تربیت یافتہ از سواد و بیاض واقف گردید و در اقتدارِ نواب

صمصام الدولہ مرحوم بہ منصب و خطاب "دولت چند" سرفراز شد الحال در سایۂ عطوفت والد سلمہ اللہ تعالیٰ و ظلّ تربیت جناب آزاد مدظلہ العالی کسب سعادت می نماید و نتائج طبع ناقص خود را بہ نظر کیمیا اثر آں مرشد برحق می گذراند توجہے کہ آبائے علوی را بر اولاد سفلی مبذول می شود از جناب آزاد بر مولف مصروف است ع

اگر ہر موئے من گردد زبانے　　سراید ہر زبانم داستانے

ایزد جلّ جلالہ ایں نخل سایہ گستر را بہ سر بندہ مخلد و مستدام دارد

مولف گوید ع

لامکان است مقام آزاد　　فوق عرش است خرام آزاد
سبحہ گرداں ز کواکب ہر شب　　فلک پیر بنام آزاد
خرمن ہستی اعدا سوزد　　برق رخشان حسام آزاد
در گلستان جہاں ہر گل و خار　　مورد رحمت عام آزاد
جدّ او ساقی کوثر باشد　　آب خضر است بہ جام آزاد

گل شود گوش ہمہ تن بہ چمن　　　گر برد باد پیامِ آزاد

پیشِ آئینۂ ضمیراں طوطی　　　می کند وصفِ کلامِ آزاد

اے خداوندِ جہاں باد مدام　　　ساغرِ عیش بہ کامِ آزاد

صاحبِ ہر دو جہان است شفیق

ہر کہ گردید غلامِ آزاد

سابق بیمنِ تربیتِ آں جنابِ فیض مآب ذوقے بہ سخن پیدا کردہ شکستہ بستہ مصرعے یا بیتے موزوں می کرد و صاحب تخلص می نمود چوں حضرتِ آزاد در سنہ ست وسبعین و مائۃ والف (۱۱۷۶ھ) ازیں تخلص مطلع شدند شفیق تخلص عنایت فرمودند۔ نظر بریں کہ میر محمد مسیح صاحب تخلص در فارسی گذشتہ است چوں اشعارِ ریختہ و ہندی فقیر بالِ شہرت بہم رسانده صاحب تخلص در زبان ریختہ و ہندی بحال داشت و در زبانِ فارسی شفیق مقرر نمود مگر در بعضے بحور کہ شفیق نہ می گنجد ناچار تخلص صاحب آوردہ می شود تاریخِ مرحمت

تخلص را "تخلصِ نو" یافتم و مصرعے دیگر نیز تاریخ برآورده دریں قطعه نظم کردم ؎

از حضرتِ فیض بخشِ آزاد ۔۔۔ گردید مرا تخلّص انعام
گفتم تاریخِ ایں عنایت ۔۔۔ امدادِ شفیق شد مرا نام
(۷۶) (۱۱)

امید که از اوستادانِ روزگار و نقّادانِ کاملِ عیار ایں که از خورده بینی دُور بوده به اصلاحِ مزخرفات پردازند و ستم ظریفی را کار نفرموده از آهو گیری دُور باشند ؎

آناں که خاک را به نظر کیمیا کُنند ۔۔۔ آیا بود که گوشهٔ چشمے به ما کنند

ایں چند بیتِ طبع زادِ خود را به ترتیبِ ردیف بعرضِ قدر شناس می رساند ؎

مصرعِ ابروئے او بسم اللہِ عنوانِ ما ۔۔۔ مُصحفِ رخسارهٔ او دینِ ما ایمانِ ما
بسکه از گفتارِ ما ریزندگاں رازِ گُها ۔۔۔ گردِهٔ صورت گراں شد صفحهٔ دیوانِ ما

ولہ

بر دلِ ما التفاتے ہست چشمِ یار را　　اُلفتے بسیار با مینا بود مینخوار را

چشمِ او بر ما نگاہے گر ندارد عیب نیست　　می شود پرہیز لازم مردمِ بیمار را

گر خود آرائی ہوس داری شنو عرضِ شفیق　　اندکے تحریف باید چہرۂ گلنار را

ولہ

فزود جلوۂ او سیلِ گریۂ ما را　　طلوعِ ماہ کند بیش آبِ دریا را

بگوشِ زاہدِ پیر ایں سخن مگر نہ رسید　　کہ فیضِ عشق جواں می کند زلیخا را

ولہ

صبح گاہی دید او آئینہ را　　دادِ شکلِ آبرو آئینہ را

خاکساری صیقلِ دل می شود　　خاک می سازد نکو آئینہ را

جلوۂ قدرت تماشا کردنی است　　داد آں گل ہا رنگ و بو آئینہ را

غیرتِ یکتائیِ او جوش زد　　زد بسنگ آں تند خو آئینہ را

آتشِ خارا گدازِ حسنِ او　　می نماید آبِ جو آئینہ را

ولہ

واله نقش و نگار خود ز بس افتاده است — می کشد تصویر خود را هر زمان بهزاد ما

ولہ

تعالی الله چه دولت شد میسر ناگهان امشب — که آمد بر سر بالین من آن جان جان امشب

هم آغوشم به جانان طالع بیدار را نازم — مگر در خواب نوشین است چشم آسمان امشب

چو گل ریزی که ریزد بر زمین گلهای آتش را — مرا افتاد بخت دل ز چشم خون چکان امشب

ولہ

غنچه ها بشگفت و طفل گل عذارم بر نگشت — صد گریبان پاره شد دامن سوارم بر نگشت

گریه می آید مرا بر حال خود در فصل گل — گشت آب رفته در جو نگارم بر نگشت

هر کسی را می رسد نوبت بدور آسیا — بر مراد خاطر من روزگارم بر نگشت

سخت حیرانم چه پیش آمد الهی خیر کن — دیر شد باد صبا از کوی یارم بر نگشت

گر جهان بر گشت از من نیست پروایم شفیق — شکر ایزد را که از من گلعذارم بر نگشت

ولہ

بزور لعل دلم برده و انکار است — فدای ناز تو صد لعل این چه کردار است

تو چشم را همه سو افگنی و من ترسم | ازین سبب که مزاجش علیل بیمار است
بجانبِ دلِ ما هم تواں نگاہے کرد | تُرا همیشه بآئینه گر سروکار است

وله

نقدِ جاں در عوضِ عشقِ بتاں این همه نیست | منفعت گر نه دهد دستِ زیاں این همه نیست
انقلابے عجبے گردشِ گردوں دارد | می بباید که غمِ گذراں این همه نیست
دل و دیں داده خریدم قدحِ بادهٔ ناب | شکر درگاهِ الٰهی که گراں این همه نیست

وله

زاهدا این هدِ تو بیشِ ریائے بیش نیست | نوش باید کرد جامِ مے که مائے بیش نیست
نیستم ناداں که بر امیّد خالی دل نهم | دیده ام انعامِ عالی مرحبائے بیش نیست
گوهرِ غلطاں چه باشد تا بخود نازاں شود | پیشِ دندانِ تو دیدم جبهه سائے بیش نیست

وله

چه ستم ها بدل از چشمِ سیه مستِ تو رفت | شیشه تحفه صد افسوس که از دستِ تو رفت
آه را ضبط نه کردی به تحمّل ای دل | حیف مصراعِ بلند از نظرِ پستِ تو رفت

مو برآمد بزبان ای کمرِ نازکِ یار	در میان حرف چو از نیستی و هستِ تو رفت
دست مالیدنِ تو سود نه بخشید شفیق	حیف چون رنگِ حنا فصلِ گل از دستِ تو رفت

ولہ

مُشتِ غبارِ ما نشد اکسیر گو مشو	گر صندلِ صداعِ تحمّل شود بس است

ولہ

سوخت یا بشکست یا خون شد نمیدانم چه شد	شب که در زلفِ سیاهِ او دلِ بیتاب رفت

ولہ

شکستِ توبهٔ ما را بهار شد باعث	هزار بار نوائے هزار شد باعث
خدا گواه که می را به لب نیالودم	برائے مستیِ من چشمِ یار شد باعث
دماغِ رفتنِ کوئے بتان نبود مرا	ولے چه چاره دلِ بے قرار شد باعث

ولہ

ظالماں را باشد از روزِ ازل کردار کج	هست عقرب را دُمِ کج ما را رفتار کج
غنچه زیرِ برگ می گردد نهاں از روئے شرم	جامهٔ زیبا چو بندد در چمن دستار کج

ولہ

بہار آمد و شد در چمن ہوائے قدح　　بیار می کہ دہم توبہ رو نمائے قدح
دریں بہار ز می دست بر نمی دارم　　قسم بہ گردنِ مینا قسم بہ پائے قدح
مرا چو سوسن اگر دہ زباں شود پیدا　　خدا گواہ کنم صرف در ثنائے قدح
ز یار بادہ طلب کن بوقتِ بارشِ ابر　　کہ مستجاب شود ایں زماں دعائے قدح
زبسکہ بے خبرم دید در چمن ساقی　　نمود لطفِ گلِ تر مرا بجائے قدح
بکوئے میکدہ مستے کہ می فتد ز پا　　بلند دست کند گوید ایں کہ ہائے قدح
سفید باد الٰہی چو ماہِ نو ز برص　　لبِ کسے کہ نہ گشتہ است آشنائے قدح

ولہ

چرا ز بزمِ من افسردہ می روی ای شیخ　　چو شمعِ کشتہ چہ دل مردہ می روی ای شیخ
چہ شد کہ پائے تو در راہ می کند لغزش　　مگر ز میکدہ می خوردہ می روی ای شیخ
بہ نوش دُردِ تہِ بادہ صاف شو ز شفیق　　چرا غبار بدل بردہ می روی ای شیخ

ولہ

چه باشد گر بحالم مهرباں شاهے چنیں باشد
میانِ هالهٔ آغوشِ من ماهے چنیں باشد

من از دستِ دلِ خود روئے آسایش نمی یابم
کجا آرام چوں در سینه بدخواهے چنیں باشد

نمی گویم که بر من جور کن یا مرحمت فرما
بقربانت روم گاهے چناں گاهے چنیں باشد

بزلفِ عنبرینش می کنم چوں شانه گستاخی
مرا هم گر میسّر دستِ کوتاهے چنیں باشد

شفیقِ ما براهِ نے سوارے داد جاں آخر
تواں از سر گذشتن گر سرِ راهے چنیں باشد

ولہ

پائے تو ز خونِ عرشه گلفام تواں کرد
ای شوخ بهر رنگ ترا رام تواں کرد

هر چند که از جورِ تو در سینه نفس نیست
آهے بهر اسلوب سر انجام تواں کرد

گر دشمنِ بدکیش مرا باز گذارد
در سایهٔ دیوارِ تو آرام تواں کرد

دستِ تو شفیق است تهی فصلِ بهاراں
پیمانه از پیرِ مغاں وام تواں کرد

ولہ

چوں کنم در دلِ خود نقشِ دلارامے چند
بر عقیقے نه توانم که کنم نامے چند

نیست معلوم که من بعد چه تدبیر کند
ماند در وعدهٔ آں ماه جبیں شامے چند

برلبِ نازکِ او بوسہ تواں داد شفیق | کہ مرا یاد کند باز بدشنامے چند

ولہ

دوش دیدیم بہ کوئے تو گرفتارے چند | درقدم ہار سنے چند ز دستارے چند
دلِ ما رفت بہ تاراجِ سرِ زلفِ بتاں | مُہرۂ دولتِ ما بُرد سیہ مارے چند
گر رسد فصلِ گل امسال چہ تدبیر شفیق | نیست باقی ز گریباں بگلو تارے چند

ولہ

صبح دیدم بہ چمن غنچۂ خندانے چند | پارہ کردند بہ بوئے تو گریبانے چند
مصحفِ روئے تو ایمانِ دلِ صد کافر | ہندوئے خالِ تو اسلامِ مسلمانے چند
شانہ رحمے کن و آشفتہ مکن دلہا را | جمع گشتند در آں زُلف پریشانے چند

ولہ

لازم آمد بہ مفلسی ہر جا سخن گستر بود | سروِ موزوں مصرعے دارد ازاں بے بر بود

ولہ

نگاہِ مستِ تو بازار ستم نخواہد ماند | بخوابِ امن غزالِ حرم نخواہد ماند

مکن به بسترِ گل ناز این قدر شبنم | که این نشستِ تو تا صبح دم نخواهد ماند

ولہ

دمے که شورِ جنوں آشکار خواہم کرد | ہزار جیب نثارِ بہار خواہم کرد

قسم به مصحفِ رویش به کعبه رخ نکنم | طوافِ کوچهٔ او بار بار خواہم کرد

نه وعده، نے نگہے، نے پیام، آه چه طور | تسلّیِ دلِ امیدوار خواہم کرد

نہالِ بید نشانم به تربتِ مجنوں | اگر غزالهٔ خود را شکار خواہم کرد

ہزار تنگِ شکر وقفِ طوطیاں سازم | بآں شکر لب اگر چشم چار خواہم کرد

براهِ مقدمِ آں آفتابِ عالم تاب | چو شبنمِ نگراں انتظار خواہم کرد

غبارِ من نه تواند که گردِ او گردد | چه ساں رفاقتِ آں نے سوار خواہم کرد

دلم مسوز که این لعلِ بیش قیمت را | پس از وفات چراغِ مزار خواہم کرد

شنیده ام که ببوئے شفیق می آئی | بیا بیا که دل و جاں نثار خواہم کرد

ولہ

غم نیست اگر از تو جفا شد شده باشد | بر غیر نشد بر سرِ ما شد شده باشد

ما با قدِ خم دیدهٔ خود گوشه گرفتیم — گر ماهِ نو انگشت نما شد شده باشد
ما را که سرِ چیدن و بو کردنِ گل نیست — گر بادِ سحر غنچه گشا شد شده باشد

ولہ

دل شیفتهٔ کوئے بتاں شد شده باشد — بے من بہ تماشائے چناں شد شده باشد
در خاطرم از جوشِ خیالِ تو بہار است — گر باغ بتاراجِ خزاں شد شده باشد

ولہ

گر وحشتِ دل باز زبوں شد شده باشد — دیوانہ از قید بروں شد شده باشد
از کف ننهم شیوهٔ نیکوئی خود را — گر دشمنِ بد کیش زبوں شد شده باشد
بے یاوریِ بخت سکندر نخورد آب — ہر چند خضر راہ نموں شد شده باشد
ساقی سرِ مینا و سبو باد سلامت — جامے اگر از دست نگوں شد شده باشد

ولہ

دید چوں آئینہ حیراں گردید — سخت از کردہ پشیماں گردید

ولہ

به گمانِ روزِ محشر ز زمیں برقص خیزم | اگرای کشیده قامت به مزار خواہی آمد

ولہ

ہزار شیشۂ دل را شکست و خود مخمور | کسے چو چشمِ سیاہِ تو احتساب نہ کرد
بیا بجانبِ حق امن خود اگر خواہی | کہ مرغِ قبلہ نما را کسے کباب نہ کرد

ولہ

با غیرِ ما ز لطف مئے ناب می کشد | بر ما ز غصہ تیغ سیہ تاب می کشد
چوں سرخ نقطۂ کہ بود درمیانِ بیت | قشقہ دو وابروئے تو زخون ناب می کشد
اوّل بہ خونِ تازۂ ما تر کند قلم | صورت گرے کہ آں رخِ شاداب می کشد

ولہ

در زمینِ ما نہالِ خرّمی کم می دمد | گلشنِ عشق است این جا نخلِ ماتم می دمد
دست در داماں او برخیزم از زیرِ زمیں | ہم چو آں خار و گلے کز خاک باہم می دمد
عشق را در سینۂ عاشق بود نشو و نما | ایں شجر ایں جا بقدرِ قدِ آدم می دمد

ولہ

یافتم در بزمِ محمودُ ز دیدہ دیدنِ ہائے تو
ایں قدر در عالمِ مستی مرا ہم ہوش بود

ولہ

چوں آں ہندو پسر تحریر دیوانِ سخن سازد
بہر بیتے کہ می سازد "لہ" از خونِ من سازد

لفظِ "لہ" کہ از شنجرف بر بیت می نویسد معنی آں در ہندی خون است:۔

. . . .

کسے ہم با وجودِ خوب باید می کُند سودا
چہ ساں دیوانۂ کوئے تو با سیرِ چمن سازد

ولہ

بدفعِ چشمِ بد زاہدانِ دل مُردہ
زلائے بادہ نویسند بر کفن تعویذ
مناسب است ز سنگِ دلِ تو ای شیریں
برائے تربتِ بے چارہ کوہ کن تعویذ

ولہ

می کنند آئینہ را از بس تماشا بیشتر
دل رُبایاں رو نما آرند دل ہا بیشتر
شورِ مستاں را فرو ننشاند مُہرِ خاموشی
چشمِ او شد از جواہر سُرمہ گویا بیشتر

بر نمی دارد کسے از شاخِ آہو میوہ — میلِ ابرویش چرا داری تمنا بیشتر
یار شب تشریف آوردہ بشور آمد رقیب — سگ نماید در شبِ مہتاب غوغا بیشتر

ولہ

چو آں دیواں کہ نامِ شاعر از شنجرف می دارد — منِ مقتول آیم سرخرو در دامنِ محشر

ولہ

دل ز ابرویت فغاں دارد ہنوز — کُشتۂ تیغِ تو جاں دارد ہنوز
سوختم در راہِ عشقِ او تمام — بدگمانِ من ۔ گماں دارد ہنوز
ہم چو خورشیدے کہ باشد در سحاب — چہرۂ خود را نہاں دارد ہنوز

ولہ

سرخی چشمِ من از پیمانہ بہتان است و بس — عکسِ چشمِ مستِ او در چشمِ حیراں است و بس
مژدہ ای دل نو بہار آمد بہ چندیں زور و شور — دست بُرد پنجۂ من با گریباں است و بس
تا بروزِ حشر دارد زندہ نامِ من شفیق — شعرِ تر در حقِ شاعر آبِ حیواں است و بس

ولہ

مستی خوش است فصلِ بہار اعلی الخصوص ... بر نالۂ حزینِ ہزاراں علی الخصوص

ولہ

حالِ منِ مجنوں بہ غزالاں کہ کُند عرض ... زنجیریٔ شہرم بہ بیاباں کہ کُند عرض

در وقتِ مرض خیر بہ بیمار مفید است ... ایں حرف بآں نرگسِ فتّاں کہ کُند عرض

امروز خبردار شد از حُسنِ خود آں ماہ ... ایں مژدہ بہ آئینۂ حیراں کہ کُند عرض

ولہ

نباشد حلقہ حلقہ زُلف او در دامنِ عارض ... کہ بال افشاند طاؤسے میانِ گلشنِ عارض

ولہ

ای تغافل پیشہ کی باشد روا ظلم اینقدر ... غیر را خطّے و ما را نیست پیغامے فقط

ولہ

گر شدم مجروح از تیغِ تو ای ظالم چہ شد ... زخمِ دل را می کُند بہ مرہمِ زنگارِ خط

ولہ

بہارِ عمر کُجا می روی خدا حافظ ... ز کف چو رنگِ حنا می روی خدا حافظ

عسس ز شوخیٔ مستاں خبر نہ می داری — کہ سوئے میکدہا می روی خدا حافظ
ز خارہائے مغیلاں پُر است وادیٔ عشق — شفیق آبلہ پا می روی خدا حافظ

ولہ

مژہ کی گریہ را شود مانع — سیل را خس کجا شود مانع
طالبِ دیدنم نہ گل بینم — بچمن آرا چرا شود مانع
از درِ او کنارہ می خواہم — لیک شرطِ وفا شود مانع

ولہ

رنگِ مہرویاں بپرواز آمد از خورشیدِ من — گل کند چوں صبح کم گردد چراغاں را فروغ

ولہ

ہوائے ابر اگر می کُند ترا تکلیف — بیا ز شیشۂ تہی پُر بجا کُند تکلیف
بغیر کُفر گزیدن مرا گزیرے نیست — کہ گیسوئے تو جدا خط جدا کُند تکلیف

ولہ

چشمِ او دیدہ ز اُستاد گرفتیم سبق — ما ہمیں عین و ہمیں صاد گرفتیم سبق

سروِ موزوں بہ چمن درس رعنا می گیرد — ما کہ از حضرتِ آزاد گرفتیم سبق
جیبِ را چاک نمودن ز گل آموختہ ایم — نالہ از بلبلِ ناشاد گرفتیم سبق

ولہ

می ستاند اعتقاد آخر مرادِ دل ز سنگ — برہمن مقصودِ خود را می کند حاصل ز سنگ

ولہ

می کند داغ شب و روز مرا زاریِ دل — کس گرفتار مبادا بہ گرفتاریِ دل
بند شد در گرہِ طرّۂ مشکینِ کسے — کیست جز شانہ کہ آید بہ مددگاریِ دل
کعبہ را کیست کہ تعمیر کُند از کفّار — ہندوئے خالِ تو آسودہ ز معماریِ دل

ولہ

صد چمن را رنگ افزودم بہارِ کیستم — داغہا را وا نمودم لالہ زارِ کیستم
دامنے پُر کردہ دارم ز مروارید اشک — سخت حیرانم کہ در فکرِ نثارِ کیستم
صد چمن گل کرد و آخر گشت ہنگامِ بہار — چشمِ نرگس گشتہ ام در انتظارِ کیستم

ولہ

بصیدِ دل نگاهِ او خبردار است می‌دانم
بکارِ خویشتن این مست هوشیار است می‌دانم

حیا هر لحظه مُهرے می‌زند دُرجِ دهانت را
سخن گفتن به عاشق بر تو دشوار است می‌دانم

ز قتلم منکری امّا زبانت می‌کند لکنت
ترا انکارِ آں در رنگِ اقرار است می‌دانم

دلِ روشن نیاز طرهٔ مشکینِ او کردم
شبِ تارِ ترا این شمع در کار است می‌دانم

صبا از کوچهٔ او گر نمی‌آید نمی‌رنجم
که روزے چند شد بسیار بیمار است می‌دانم

ولہ

تا قیامت نه توانم ز مکاں برخیزم
زلفِ او بسته بیفگند چه ساں برخیزم

من سپندِ توام ای شعلهٔ جوّالهٔ حسن
گر تو سرگرم رسی رقص کناں برخیزم

ولہ

نه از طوبیٰ نه از بالِ هما امداد می‌خواهم
بفرقِ خویش ظلِّ عالیِ آزادی می‌خواهم

عنانِ اختیارِ خویشتن را از هوا خواهی
بدستِ خورد سالاں هم چو کاغذ باد می‌خواهم

ز خطِ سرو خطِ بیعِ من باید شفیق آزاد است
که از دل بندگیِ حضرتِ آزادی می‌خواهم

ولہ

از سوزِ دلِ خود تو آگاه نه کردیم | تا طبعِ تو ناخوش نه شود آه نه کردیم
از باغِ تو گل چید کسے کس ثمرے یافت | ما ئیم که نوبر به پرِ کاه نه کردیم

ولہ

از تیشه شکلِ شیریں مردانه می تراشم | فرهادم و زخارا جانانه می تراشم
رندی است قصدِ من از تسبیحِ پارسائی | آورده شاخِ رز را صد دانه می تراشم
گردید نوخطِ من سرگرمِ می کشی ها | از قطعۂ زمرّد پیمانه می تراشم

ولہ

تبسم از لبِ لعلِ تو می خواهم مکیدن هم | حدیثِ دل نواز حرفِ دشنامے شنیدن هم
رخِ بیگانه را نظاره کردن کفر می دانی | ترا آخر زیان خواهد رساند آئینه دیدن هم
نمی دانم بوصلِ یار سازم یا به هجرانش | طپیدن سخت مشکل بر دلِ من آرمیدن هم
سرشکِ دیده ام را منع کردی از تراویدن | چه دشوار است برگشتن سبوے دل چکیدن هم
شفیقِ ما نه تنها گردِ سرگشتن طمع دارد | برنگِ پیرهن خواهد ترا در برکشیدن هم

ولہ

شمع را گو کہ چو جاناں سحر آید در چشم — ورنہ ہر زشتِ بشب خوب نماید در چشم

ولہ

اگر آں صنم در آید بہ ادا و ناز کردن — بخدا کہ فرض گردد دل و دیں نیاز کردن

. . . .

گلہ بیشمار دارم ز مزاجِ زود رنجت — کہ بدامن تو دستے نتواں دراز کردن

ولہ

چہ فیض ہا کہ بہ مردم رساند ہمتِ تو — ضرور بر ہمہ عالم دعائے دولتِ تو

رساند تا بہ فلک قدرِ خاکساراں را — خدا زیادہ کند اقتدارِ حضرتِ تو

برنگِ شانہ کہ بر زلف حکمِ او جاریست — تمام ہند بود زیرِ دستِ قدرتِ تو

ولہ

می روم گرچہ ازیں باغ ولیکن ناچار — باد از دامنِ گل پنجۂ گل چیں کوتاہ

ولہ

رسید بادہ کشاں را نویدِ خوش حالی — کہ آمد ابرِ سیہ "مد ظلہ العالی"

زباں بشکوہ چو برگِ حنا نیالائیم ۔۔۔ کہ آفرینشِ ما شد برائے پامالی

حرف العین المہملہ

(۲۹) ۔ عشرت :- جی کشن از براہمۂ کشمیر است مدتہا در ملازمتِ نواب نجم الدولہ، امیر خاں انجام تخلص، و نواب مؤتمن الدولہ اسحٰق خاں گذرانید ۔ با یحییٰ خاں دیوانِ خالصہ در عہدِ محمد شاہ قانون گوئی تمام کشمیر با و تفویض نمود خوش فکر است مثنوی "رام سیتا" بسیار خوب بہ نظم آوردہ و از مثنوی رام سیتائے مسیحا پانی پتی خوب تر گفتہ از وست ؎

فیضِ عشق است نباشد دلِ ما یوس این جا ۔۔۔ لب دریا بلبِ تشنہ دہد بوس این جا

ولہ

از معاشِ خویشتن محسودِ عالم گشتہ ایم ۔۔۔ کس نیارد دید چوں خورشید عشرت ہائے ما

ولہ

دشت از لالہ بسکہ رنگین است ۔۔۔ پائے دیوانہ دستِ گل چین است

ولہ

جامۂ بہرِ من بے سروپا قطع کنید　　دستِ شوقم ہوسِ جیب دریدن دارد

ولہ

چشمک زنِ صد بوسہ لبش شب کہ بجا بود　　ناکامیٔ ما راز چہ یار و بہ قفا بود

(۳۰) - **عاشق** :- شیو رام از گل زمینِ پنجاب است و نظیرش در فنِ سخنوری نایاب -

شیخ نور العین بٹالوی در مکتوبے کہ بہ حضرتِ آزاد نوشتہ و در ترجمۂ او داخل است می نویسد کہ :-

"علامۂ روزگار بود"

شاہدِ عدلِ کمالِ او ایں بس کہ مثلِ شیخ نور العین واقف کہ امروز در فنِ شاعری و زباں دانی عدیم المثل است اورا بایں کلمہ یاد کرد، فوتش در سنہ تسع و سبعین و مائۃ و الف (۱۱۷۹ء) وقوع یافت اشعارش مطلقاً بہ مولف نہ رسیدہ مگر ایں یک بیت ؎

تا چہ باشد در جنابِ بلبلاں تقصیرِ گل　　خار خارِ خاطرِ ایں ہا ست دامن گیرِ گل

حرف الفاء

(۳۱)۔ **فرحت**:۔ لالا خوش حال چند، برہان پوری از قومِ کائستھ سری باستت و عمِّ لالہ دولہ رائے دبیر تخلص است کہ در حرف الدال گذشت، سخنش فرحت افزائے دلِ حزیں و مسرت پیرائے خاطرِ غمگیں، در برہان پور سنہ سبع و اربعین ومائۃ والف (۱۱۴۷ھ) رختِ سفرِ آخرت بربست، از وست ؎

در دلم جُز مہرِ مہ رویاں نمی گیرد قرار　　قالبم گوئی زخاکِ کوئے ایں ہا ریختند

ولہ

ہر کجا گل چہرگاں دادند ترتیبِ چمن　　نرگسِ چشمِ مرا کشتند و حیراں ساختند

(۳۲)۔ **فطرت**:۔ لالہ دھن راج برہان پوری از قومِ کائستھ سکھ سینہ طبعِ موزوں داشت، دایم المرض بود، لہذا عزیزے تاریخ تولدِ او "دایم المرض" (۱۱۲۶ھ) یافت در برہان پور عشرۂ سادسِ بعدِ مائۃ و الف (بارھویں صدی کا چھٹا دہا) رحلت کرد، از وست ؎

رفوئے چاکِ دل جز تارِ آہِ من نہ پردازد ۔۔۔ رہینِ سوزنِ عیسیٰ نہ می گردد گریبانم

حرف القاف

(۳۳۴)۔ قدرت :۔ لالا مشتاق رائے، از قومِ کتھری تولدِ او، روزِ وفاتِ میرزا بیدل یعنے چہارم ماہ صفر سنہ ثلاث و ثلثین و مائۃ والف (۱۱۳۳ سنہ) واقع شدہ مولدِ او مالیرکہ قصبہ ایست از قصباتِ دوآبۂ پنجاب از ایامِ طفلی در شاہ جہاں آباد آمدہ نشو و نما یافت و بعدِ وصولِ سنِ شعور بہ "مودّی گری" سرکارِ فردوس آرام گاہ محمد شاہ سرمایۂ افتخار بدست آورد، در زمانِ حال در سرکارِ بریلی از توابعِ شاہ جہاں آباد سکونت اختیار کردہ با طبابت ہم آشنائی دارد مشقِ مثنوی بیشتر می کند "مہابھارت" کہ قصۂ محاربۂ دو قوم از ہندوان است موزوں کردہ، ایں بیت از ان است ؎

بہ محرابِ ابروئے شمشیر کیں ۔۔۔ سرِ سجدۂ عالمے بر زمیں

اشعارش از لک بیت متجاوز است غزلیات سی ہزار و قصائد

ده هزار، باقی مثنویات۔ او دکانِ سخن وا می کند ؎

مژگاں بہ چشمِ گریاں کی برقرار ماند ... نخلِ کنارِ دریا کی پایدار ماند

ای سیلِ اشک بگذر کز بعدِ مردنِ من ... بر خاطرِ بیاباں از من غبار ماند

ولہ

جنونے کردہ ام پیدا کہ نشناسم ز سر پا را ... درم جا گریباں چوں سحر دامانِ شبہا را

حرف اللام

(۱۴۳)۔ لالہ: تخلص، سرونجی ۱؎ ازقوم کایستھ است،

مولدِ او سرونج از صوبۂ مالوا و منشاءِ او برہان پور و در نامِ او

نسبتِ مولدِ او ہویدا است مخفی نماند کہ الفاظِ ہندی کہ آخرِ آں

الف باشد فارسیاں "الف" "بہ ہا" بدل کردہ خوانند چوں "بنگالا"

کہ آں را "بنگالہ" گویند خواجہ حافظ فرماید ؎

شکر شکن شوند ہمہ طوطیانِ ہند ... زیں قندِ پارسی کہ بہ بنگالہ می رود

سرخوش در کلمات الشعراء "دراحوالِ جہاں گیر پادشاہ گوید:۔

"روزے در شکار یوزِ خاصہ آہوئے سیاہ را افگند از فرطِ خوش حالی بزبانِ مبارک گذشت ۔ع

"چیتہ پادشاہ زد کالہ"

ابو طالب کلیم حاضر بود مصراعِ دیگر رساند ع

"گشت صحرا از خوں پُر از لالہ"

"چیتا" بہ کسرِ جیم فارسی و سکونِ یائے تحتانی و تائے فوقانی و الف "یوز" را گویند و کالا بر وزنِ بالا آہوئے سیاہ را خوانند چوں ہر دو لفظ در مصراعِ فارسی آمد الف "بہ ہا" بدل شد۔ "لالا" در زبانِ ہندی لفظِ تعظیم است چوں "میرزا" در فارسی و "چلپی" در ترکی۔ پس تخلصِ لالا ہم معنئ تعظیم دارد و ہم معنئ گلِ معروف "لالہ" با مولف ربط دارد و بہ صیغۂ وکالتِ بعضے عمدہا در سرکارِ نواب آصف جاہ ثانی دام اقبالہ می گذراند وقتے کہ در شہرِ بیدر بودم دیوانِ خود را فرستادہ بود بہ نظرِ سرسری دیدہ حوالۂ او کردم ایں دو بیت بہ یاد ماندہ ۔

شب خیالِ قامتش در سر گذشت   نالہ ام از عرش بالاتر گذشت
گوہرِ دندانِ او آمد بیاد   قطرۂ اشکے ز چشمم تر گذشت

حرف المیم

(۳۳۳) - **مخلص** :- رائے انند رام، خلفِ راجہ ہردے رام از قومِ کھتری متوطنِ سودرہ تابعِ لاہور با خوبانِ معانی اخلاصے دارد و با پری زادانِ سخن نسبتِ خاصے۔

سید غلام نبی نسیم تخلص امروہی در تعریفِ او می گوید :-

"آں سپہرِ سخنوری مخلص   فخرِ عرفی و انوری مخلص"

و علی قلی خاں واَلہ، داغستانی، اصفہانی صاحبِ "ریاض الشعراء" کہ ولایت زاست درحقِ او می نویسد کہ :-

"از جماعۂ ہنود دریں جزوِ زماں کسے بخوش محاورگی او نیست، رائے مخلص در شاہجہاں آباد سکونت داشت و چوں ضابطۂ ہند است کہ در بارگاہِ سلاطین از امراء غائب و حاضر دکلامی باشند انند رام در آستانِ خلافت

بہ وکالتِ نواب اعتمادالدولہ قمرالدین خاں وزیرِ فردوس آرام گاہ محمد شاہ قیام داشت و نیز بوکالتِ سیف الدولہ عبدالصمد خاں ناظمِ صوبۂ لاہور وملتان می پرداخت واز پیش گاہِ پادشاہ بہ خطابِ رائے رایاں کلاہِ گوشہ بہ ہندوئے فلک می شکست"۔

خوش گو می نویسد:۔

"اوائلِ مشقِ سخن درجنابِ میرزا بیدل می گذرانید و بعدزاں صحبتِ شب وروزِ شعرش با خانِ آرزو بود سررشتۂ نقادیٔ سخن زیادہ از سخنورانِ ایں زمانہ بدستش آمدہ وآں چناں کہ او بکُنہِ کُمِ سخن می رسد۔

روزے شرف الدین پیام ایں شعرِ خود خواند ؎

بسرِ ما بسکہ با من دخترِ رز گرم می جوشد
چہ امکان است گر در خواب ہم بینیم نہارا

رائے دقیقہ فہم فرمود:۔

"بعدِ عبارت "چہ امکان است" لفظِ "گر" بیجا واقع شدہ فقط "کافی" کافی است آں ہم باشد یا نباشد"۔

ونیز خوش گو می نویسد:۔

"روزے فقیر در خدمتش حاضر بودم، دیدم مطالعہ "تذکرۂ نصرآبادی" می نمود۔ ایں بیتِ قصیدۂ مشہور حاجی قدسی برآمد کہ ملّا شیدا برآں مناظرہ دارد۔

عالم از نالۂ من بے تو چناں تنگ فضا است کہ سپند از سرِ آتش نہ تواند برخاست

و نورس شاعرے اعتراض شیدا پسندیدہ ایں پیش مصراعِ خود رسانیدہ:۔

"منع بے طاقتیِ سوختگاں تا حدیست کہ سپند از سرِ آتش نہ تواند برخاست

رائے سخن رس مخلص فرمود:۔

"چرا چنیں نہ گفت تا در برابرِ مطلعِ حاجی ایں ہم مطلع می شد۔"

"منع بیطاقتیِ سوختگاں تا اینجاست کہ سپند از سرِ آتش نہ تواند برخاست"

خانِ آرزو در مجمع النفائس می نویسد:۔

"باعثِ بودنِ فقیر در شاہ جہاں آباد دہلی اخلاصِ او است از مدتِ سی سال تا الیوم سررشتۂ کمالِ محبت و مودت را از دست نہ دادہ۔"

حکیم حسین شہرت می گفت :-

"دو مخلص اند :-

یکے مخلصِ کاشی ——— دوم مخلصِ ماشی"

وفاتِ رائے انند رام در سنہ اربع وستین و مائۃ والف (سنہ ۱۱۶۴)

اتفاق اُفتاد۔

خوش گو گوید :-

"دیوانِ غزلیات بقدر دہ ہزار بیت دارد پُر از الفاظِ رنگین و معانیٔ

تازہ و حکایتے در نثر نوشتہ ہمیں مقفیٰ و رنگین و نہایت معنی ہائے تازہ

و تشبیہاتِ بلیغہ دارد و دیباچہ مرقعے نوشتہ کہ بخوبیٔ آں ہیچ دیباچہ بنظر

نیامدہ ایں سہ بیت از فکر ہائے خود بر سرِ تصویرے نوشتہ بود فقیر را

وقتِ سیرِ مرقع بسیار خوش آمدہ

برخطِ عارضِ تو باسعاں کنم نگاہ زاں سان کہ کس کتاب بخواند بہ نورِ ماہ

خال و خطاست بر ذقنت یا بر آب دارند سبز خند غلوئی بہ گردِ چاہ

سہ نقل ۱۲

گرداند عشق رنگِ تو ای شوخ یا زرزر	خطّے است گردِ چہرہ تصویرِ پادشاہا

این ابیاتِ مخلص بر مخلصانِ سخن عرض می شود ہ

نہ دہد گر الم جدائی ہا	چیز خوبے است آشنائی ہا

ولہ

در جہاں از اصلِ کارِ ما کسے آگاہ نیست	این مرقع را مگر تصویرِ عنقائیم ما

ولہ

خوش نشینانِ خراباتیم مخلص دور نیست	ہم چو خُم با اہلِ تقویٰ گر نہ می جوشیم ما

ولہ

دیدیم غزالے دوستہ مشغولِ یار	اُفتاد چو بر تربتِ مجنوں گذرِ ما

ولہ

ما و او حیرانِ احوالِ ہمیم	لیلی و مجنونِ تصویریم ما

ولہ

نقل گر پیشِ کنم مخلص شکایت می شود	انچہ شد از صحبتِ اہلِ دول حاصل مرا

ولہ

ای بلبلانِ کرده سفر جانبِ قفس　　تنہا گذاشتید دریں گلستاں مرا

ولہ

به گلشن چند سروے دیدم و فریاد سر کردم　　کہ یادم داد رنگیں صحبتِ یارانِ موزوں را

ولہ

عشق بازی ہمیرزائی ہا بہ یادم می دہد　　اشک ز مژگاں چکیدن عطرِ خس باشد مرا

ولہ

میازارای محبت باز چوں من ناتوانے را　　غریبے دردمندے بیکسے آزردہ جانے را
زحالِ بلبلِ مسکیں نہ داریم اطلاع امّا　　بہ پائے گلبنے دیدیم مشتِ استخوانے را

ولہ

می کُنی گاہے زمنظر جلوہٗ در کارِ ما　　دارد او بیجا نہ آباد دولت خانہ را

ولہ

صاحبِ من غالباً عمداً ز حالم غافلی　　ورنہ سرخیلِ غلامانِ وفادارم ترا

ولہ

ہر طرف بلبلے غزل خوان است　　تکیۂ صائبا است خانۂ ما

ولہ

بعدِ مجنوں ہم چو من صاحب خراجے بر نخاست　　دارم از داغِ جنوں زیرِ نگیں ویرانہ ہا

ولہ

بُرد سودائے سرِ زلفِ تو از خویش مرا　　سفرِ دُور و دراز آمدہ در پیش مرا

ولہ

بہ کوئے پیرِ مغاں گشت رہنموں ما را　　خدا نصیب کُند عمرِ خضر مینا را

ولہ

بہ ظلم گیر ترا چرخ زیرِ بانس گرفت　　چہ رفتۂ بہ سواری پالکی از جا

ولہ

حسن در قیدِ تماشائے تو افگند مرا　　کرد در خانۂ آئینہ نظر بند مرا

ولہ

گذشتی از نظر و بے تو زندہ ایم ہنوز — ز شرم آب نہ گشتیم خاک بر سرِ ما

ولہ

کی می رویم بے تو بہ گل گشتِ باغ ما — آزردہ ما ستم زدہ ما بے دماغ ما

ولہ

نہ بندد چوں کمر بر قتلِ فرہاد از ستم خسرو — ندارد وارثے مسکیں کہ گیرد خوں بہائش را

ولہ

ساکنانِ شہرِ خوش آب و ہوائے الفتیم — عشق می بارد چو کنعان از در و دیوارِ ما

ولہ

باغِ نظر فریبِ جہاں دامِ دیگر است — آسودہ بلبلے کہ سرے زیرِ بال داشت

ولہ

ما نہ دیدیم بہ چشمِ خود آہ — گریہ گویند اثر داشتہ است

ولہ

در چمن ہائے بے گلے افتادہ ام — بر سرم احسانِ بے بال و پری است

وله

زین خوش نگاه چند خراب است دل مرا ‌ ‌ ‌ کشتم تمام جرگهٔ آهو چریده است

وله

هر طرف در کوچهٔ زنجیر شور افتاده است ‌ ‌ ‌ موسم گل می رسد دیوانه گردیدن خوش است
ماجرای بلبل و گل شاهد احوال بس ‌ ‌ ‌ از تو مخلص ناله و از یار نشنیدن خوش است

وله

ای زلیخا خبر نکهت پیراهن گیر ‌ ‌ ‌ غارت این قافله در سرحد کنعان شده است

وله

برد دل ما تیره روزان صف مژگان گذشت ‌ ‌ ‌ آنچه از فوج دکن بر ملک هندستان گذشت

وله

مسکنم پای گلی بود ازین بیش کنون ‌ ‌ ‌ نیست پروانگی سیر چمن یا قسمت

وله

چون غزالان فرقهٔ گردن کشی بودش مطیع ‌ ‌ ‌ قهرمانی هم چو مجنون کشور هامون نداشت

ولہ

گرفتیم ارتکاب می گناہ است   بہار از جانب ما عذر خواہ است

ولہ

عکسِ ابروئے او در آئینہ   مسجدے در حلب بنا شدہ است

ولہ

کارِ مہر کس نیست جادادن ترا بر سر چو گل   بعد ازیں ای تیشہ سر بر سنگ زن فرہاد رفت

ولہ

گرد آبادِ آئینۂ عبرت احوال تو بس   آرمیدن ہمہ گر خاک شوی دشوار است

ولہ

رحم کن بر خود میا زار آزردہ جانے را بشور   شعلۂ آوازِ بلبل خانۂ صیاد سوخت

ولہ

لالہ زارے دامنِ صحرائے ناکامی نہ داشت   ابر باداد و تیغے را کہ خونم پاک ریخت

ے - نقلِ اصل ۱۲ -

ولہ

توبہ شوم است فصلِ گل گفتم   بعد ازیں اختیارِ یاران است

ولہ

ایامِ بہار است، بتاں مستِ تماشاست   اندیشہ ام از وضعِ دلِ خانہ خراب است

ولہ

از خطت شور در چمن افتاد   بندہ پرور! ہنوز آغاز است

ولہ

دل چہ لذت برد بغیر از عشق   نمکِ زندگی است شورِ مزاج

ولہ

از گدایان کوئے میکدہ ام   بر لبم نیست جُز دعائے قدح

ولہ

پیر چوں گردیم در گلشن وطن خواہیم کرد   خدمتِ رعنا جوانانِ چمن خواہیم کرد
تاجرِ مصریم ای کنعانیان نذرِ شماست   تحفۂ مانندِ بوئے پیرہن خواہیم کرد

خارخارِ نو گلے دارم کہ دوش از نازگفت — ماترا رسوا بہ عشقِ خویشتن خواہیم کرد

ولہ

طرفِ باغ از خانہ فصلِ گُل خمارم می کشد — می کشی در سایۂ تاک انتظارم می کشد

بلبلِ فرسودہ بالم گاہ گاہے در بہار — عشقِ گل طرفِ چمن بے اختیارم می کشد

ولہ

سیہ مستانہ اشکِ من بکوئے یار می گردد — چو آں آبے کہ وقتِ شام در گلزار می گردد

ولہ

خوش نشینانِ چمن بارِ سفر می بندند — عندلیباں ہمہ یک جا شدہ فریاد کنند

ولہ

کُنم جاں پیشکش در دل چو ابروئے تو جا گیرد — بہ قیمت آشنا شمشیر را از آشنا گیرد

ولہ

مردمِ دُنیا سماجت خواہ و من نازک مزاج — اے خدا فضلے کہ استغنا خبر یا دم رسد[ب]

ب :- نقلِ اصل ۱۲ -

ولہ

یعقوب گفت وروب بدہ چشم خانہ را | کز گردِ راہ پیرہن یار می رسد
مخلص بشیرہ خانۂ خُم بادہ جوش زد | موجِ شراب تا سرِ دیوار می رسد

ولہ

بگذشت بہار و نزدم چاک چو گل جیب | دیوانگیم آہ بہ سالِ دگر افتاد

ولہ

مباد حلقۂ صحبت زہم دگر باشد | سخن ز زلفِ پریشانِ یار می گذرد

ولہ

ہر کجا ہست دلِ زار سلامت باشد | یا رب آں یارِ وفادار سلامت باشد
گر مناسب نہ بود آمدنم در کویت | بندہ پرور ! سرِ بازار سلامت باشد

ولہ

از قدش برپا قیامت در جہاں | گر نہ شد امروز فردا می شود

ولہ

زلفش بوسه ام آں لعلِ شیریں		چو یاقوتے بہ زیرِ مُہر باشد

ولہ

چوں منجّم دید طالع نامہ ام خندید و گفت		"ایں پسر قایم مقامِ حضرتِ مجنوں شود"

ولہ

چہ دُور از بادہ گر تائب شدم پیرانہ سر مخلص		دہد چوں یاس رو بیمار را ترکِ دوا گیرد

ولہ

در کنارِ خود چو شبنم آں خورشید را		یک سحر گر گریۂ شب ہا بفریادم رسید

ولہ

شب کہ کوشش بر ہجومِ عشق بازاں تنگ بود		دامن و دل بر سرِ رہ طرفہ با ہم جنگ بود

ولہ

نہ گفت آہ کسے حالِ پیرِ کنعاں را		بہ آں جوانِ عزیزے کہ کاروانی بود

ولہ

چند سازد فقیر با حرماں		خود بدولت قیاس باید کرد

وله

بہ تحریکِ نسیمی زلفِ او زیر و زبر گردد   ہزار افسوس امن از کشورِ ہندوستاں گم شد

وله

بہ باغ برگ و بر از شاخسار پیدا شد   لوائے سبزِ قشونِ بہار پیدا شد
صفا نماند میانِ دو زلفِ او از خط   دریں دو یارِ موافق غبار پیدا شد

وله

بہ طوفِ کعبہ لبیک گویاں می روم مخلص   کہ مینا ریزۂ دل ہا بود ریگِ بیابانش

وله

مغرور مشو فصلِ بہار ای چمن آرا   فرداست کہ آشوبِ خزاں در پیِ باغ است

وله

عبث زحمت مکش ای ابر در سیرابیِ صحرا   کہ ایں خدمت بود بر عہدۂ چشمِ ترِ عاشق

وله

ای نسیمِ صبح گر سوئے گلستاں بگذری   از اسیرانِ قفس ہم سجدۂ در پائے گل

ولہ

شہریاں مست از بیاباں می رسم　　دست بر دوشِ غزالاں می رسم

ولہ

بلبلِ شوریدۂ چوں من ندارد ایں چمن　　صد بہار آخر شد و من ہم چناں دیوانہ ام

ولہ

شورِ محشر چکیدۂ داغ است　　بے نمک نیستم کبابِ دلم
از من آدابِ عشق آموزید　　تربیت کردۂ جنابِ دلم

ولہ

بندہ ام خوش چشمِ خوبانِ بدل جا کردہ را　　صیدِ رعنا آہوانِ بر مجنونِ خودم

ولہ

فصلِ گل دیوانگی ہا مقتضائے عقل بود　　مخلصِ سرخیلِ رندان عاشقِ ہوشِ تو ام

ولہ

حسرت سیاہ پیشہ ام از بے ستونِ عشق می آیم　　حکایت ہائے شیرینی زحالِ کوہ کن دارم

ولہ

شب کہ شد در محفلش مذکورِ مظلومانِ چرخ — گفت مخلص نامِ من ہم دادخواہے داشتم

ولہ

ازیں رہ بستہ ام بر بالِ طوطی نامۂ خود را — کہ تا گوید بہ او احوالِ زارِ من زبانی ہم

ولہ

کاش صرفِ دام سازد رشتۂ گلدستہ را — ایں قدر زاں مہربانِ صیّاد می خواہد دلم

ولہ

فصلِ شگوفہ ریزئ اجرامِ علوی است — امشب ز عشقِ رخصتِ آہے گرفتہ ایم

ولہ

ہر کسے سودا بہ قدرِ ہمتِ خود می کند — عالمے خواہانِ لعل و من خریدارِ دلم

ولہ

بہ کاغذ باد ماند در محبت کاروبارِ من — کہ باشد در کفِ طفلاں عنانِ اختیارِ من
ازاں ہر لحظہ در بر می کشم سروِ گلستاں را — کہ ایں رعنا جواں بسیار می ماند بہ یارِ من

ولہ

داری بچوں خودی سرِ اُلفت نہاں مکن ظلمِ صریح در حقِ خود ای جواں مکن

ولہ

حق تعالیٰ سلامتم دارد مخلص از قیس یادگارِ من

ولہ

گر جنیں می دہد ز لیلیٰ یاد خونِ مجنوں بہ گردنِ آہو

. . . .

از ادب سرو می کُند تحریر "قبلۂ راستاں بہ قامتِ او
عکسِ چشمِ خوشت در آئینہ است آشنا می کُند در آب آہو

ولہ

قیامت بر سرم آوردہ از شیون ای قمری تو خواہی بعد ازیں در باغ بودن با من ای قمری

ولہ

حقوقِ صحبتِ گُل بر تو بسیار است ای بلبل مبادا از چمن غافل در ایامِ خزاں باشی

(۳۶)۔ مخلص :۔ انندرام لاہوری از قومِ اروڑہ میچندہ خوش گو می نویسد :۔

"جوانے است خلیق، شفیق بسیار گرم جوش بدل ہا نزدیک بہ کسوتِ استعداد وقابلیت آراستہ، سررشتۂ انشا بر سائی تمام بدست دارد و خطِ شکستہ بہ درستی می نویسد و در نویسندگی وکاردانی و معاملہ فہمی یگانہ است و در اجرائے کارِ خلق اللہ نہایت سعی بہ تقدیم میرساند در حینے کہ فقیر از کوہ کانگرہ بہ قصبۂ ٹبالہ وارد شد او بہ تقریبِ خدمتِ منشی گرئی سرکارِ نواب ابوالبرکات خاں صوفی درآں جا بود ملاقات ہا بہ میاں می آمد بسیار مرد آدمی بہ نظر افتاد مشق بہ طرزِ قدما درست دارد"

از وست در قصیدہ ؎ :۔

دشمن از خوفِ نہنگِ تیغ خوں آشامِ او ہم چو ماہئ سقنقور از جہاں نایاب شد
ذرہ کو سایۂ دستِ بلندت یافتہ پنجہ تابِ پنجۂ خورشیدِ عالم تاب شد

ولہ

دریا ز عکسِ روئے تو شد کانِ آفتاب　　آئینہ از رُخ تو شبستانِ آفتاب
با لُطفِ لفظ و معنیٔ حُسنت نہ می رسد　　گر بر فلک رود ہمہ دیوانِ آفتاب

ولہ

زاں بیشتر کہ ساقی جامِ اجل چشاند　　از بادۂ انا الحق سرشار کُن دلِ ما

خوش گو می طراز د:۔

"نواب ابوالبرکات خانِ صوفی تخلص، غزلے طرح کردہ بودند فقیر خوش گو

در مجلسِ ایشاں ایں بیت بدیہہ گفت کہ در بٹالہ شورِ اُفتادہ بود ؎

بجاست گر دلِ پروانہ طپیتاں سوزد　　کہ شمع قامتِ خوباں ز نور ریختہ اند

مخلصِ مشارٌ الیہ نیز غزلے در جواب گفتہ کہ ایں دو بیت از آن است ؎

خمیرِ لعلِ تو از شہد و شور ریختہ اند　　دہانِ تنگِ تو از چشمِ مور ریختہ اند

جنونِ ما است بجوش از بہارِ فیضِ ازل　　گُلِ مرادِ بجیبم ز دُور ریختہ اند

بر ایں مصرع پیش مصرع رسانیدہ ؎

نہ در قلم رود نرگس نہ در قصبچہ زر　　"حلاوتِ لبِ جاناں و سحرِ چشم وی"

(۳۷)۔ **موزوں**:۔ راجہ رام نرائن از قومِ کائیتھ سری باتو
ساکنِ مَگ بفتح میم و سکونِ کافِ فارسی من توابعِ صوبۂ عظیم آباد
در وقتِ تحریرِ ایں صحیفہ میر غلام حیدر بلگرامی سلمہ اللہ تعالیٰ
ترجمۂ موزوں از عظیم آباد فرستادہ بجنسہا دریں جا نقل کردہ می شود

"پدرِ موزوں رنگ لال دیوانِ سرکارِ نواب مہابت جنگ ناظمِ بنگالہ
بود و بہ وفورِ شجاعت و سخاوت اتصاف داشت و در محاربۂ کہ نواب
مہابت جنگ اعتبار و عمدگی بہم رسانید و رفتہ رفتہ بہ نیابتِ صوبہ داریٔ
عظیم آباد بلند پایہ گردید، و از عہدِ نواب مہابت جنگ تا ابتدادِ ریاست
عالی جاہ قاسم علی خاں بہ صوبہ داریٔ عظیم آباد قیام داشت در سنہ
اثنین و سبعین و مائۃ و الف (۱۱۷۲ھ) چوں رایاتِ شاہزادۂ عالی
گوہر متوجہِ تسخیرِ عظیم آباد شد راجہ موزوں بپاسِ ادبِ سلطنت اول
آمدہ ملازمت کرد آخر آثارِ خلافِ توقع معائنہ کردہ بہ قلعہ برگشت
و بہ جنگ پیش آمد و آں قدر تردّدات بظہور رسانید کہ حصارِ عظیم آباد

محفوظ ماند و در محاربات صادق علی خاں عرف میرن خلفِ جعفر علی خاں
شجاع الملک ناظمِ بنگاله با ملازمانِ شاه زادهٔ عالی گوہر راجه موزوں
ملازمِ صادق علی خاں بود و چوں در سنهٔ اربع و سبعین و مائة و الف
(۱۱۷۴ھ) نواب عالی جاه قاسم علی خاں دامادِ نواب جعفر علی خاں
شجاع الملک مذکور بر مسندِ نظامتِ بنگاله نشست، راجه موزوں را از صوبه دارئ
عظیم آباد عزل کرده مقیّد ساخت و هرگاه نواب عالی جاه قاسم علی خاں
را با نصاریٰ انگریز محاربات پیش آمد و آخرِ ربیع الآخر سنهٔ سبع و سبعین
و مائة و الف (۱۱۷۷ھ) از نصاریٰ شکست یافت راجه موزوں را که
در قلعهٔ منگیر حبس کرده بود برآورده در ہماں سال به دریائے گنگ
غرق ساخت و آں گوہرِ یکتا به اصلِ خود رجوع کرد صاحبِ دیوان است
غزل طولانی می گفت و قوافیِ زمین را استیفاء می کرد وقتے که شیخ علی حزینِ
اصفہانی واردِ عظیم آباد شد راجه موزوں بخدمتِ شیخ رسید و دیوانِ
خود را از نظرِ شیخ گذراند و موزوں تخلص عطا کردهٔ شیخ است دیوان که

از نظرِ شیخ گذشتہ و راموالِ او کہ بہ ضبطِ قاسم علی خاں درآمدہ رفت
خدا داند چہ شد دریں ولا شخصے مسوّداتِ پراگندۂ او را و اشعارے
کہ از نظرِ موزوں اُفتادہ بود از جا بجا فراہم آوردہ دیوانے ترتیب
دادہ ایں نسخہ سراپا سقیم است رطب و یابسے دارد میر احسان علی بلگرامی
قریب دہ جز از دیوانِ او مطالعہ کردہ اشعارے انتخاب زد تتمۂ
دیوان را فرصتِ انتخاب نہ شد"

تا ایں جا ترجمۂ مرسلۂ میر غلام حیدر است، ایں اشعار کہ نوشتہ
می شود ہمان است کہ مذکور شد ؎

روشن بود ز فیضِ خموشی بیانِ ما باشد چو شمع شعلہ بجائے زبانِ ما
خوں در جگر نماند و خدنگِ تو می رسد حیف است ایں کہ تشنہ رود میہمانِ ما

ولہ

سفید کرد غمت موئے مشک فامِ ترا بدل بہ صبحِ سعادت نمود شامِ ترا
کنایتے گلۂ غصہ و دشنامے زیار نیست جوابے اگر سلامِ مرا

سخن چو عقدِ لآلی ز کلکِ موزوں ریخت   نوشته اند ز آبِ گہر کلامِ مرا

ولہ

ز طبعِ خویش سخن سنج در گرفتاری است   قفس نصیب بود بلبلِ غزل خواں را

ولہ

طوافِ کعبۂ کویش ازاں سرگشته می آید   که خضرِ راه سازد ہمّتِ مردانۂ خود را

ولہ

ضعیفِ نالیم آخر بکارِ من آمد   که یار از اثرِ ناله ام شناخت مرا

ولہ

پرورده چو مجنوں نمکِ شورِ جنونم   بیروں نه رود شورِ تو از سلسلۂ ما

ولہ

در راہِ تو از بال چه آید که فرو ماند   چوں طائرِ تصویر زِ پروازِ پرِ ما

ولہ

شکوۂ دل بس ایں قدر موزوں   آه بیگانه شد یگانۂ ما

وله

مشاطه شانه بگرفت صد چاک شد دلِ ما   آئینه خواست آں شوخ حیرت فزود ما را

وله

در آب و آتشم از اشک و آهِ خود چو شمع   به گرم و سردِ جهاں چرخ آزمود مرا
مگر گذشت بدل یادِ سرمه سا چشمے   که اشک از مژه ها می چکد کبود مرا

وله

ز شرمِ مجلسیاں آب گیرِ آتش بود   پسندِ باده کشاں آمد ایں ادائے شراب

وله

چو شمع هر که به بزمِ تو خویشتن را سوخت   نمود حالِ دلی بر زباں سخن را سوخت

وله

خوباں ترا بجرمِ وفائے تو می کشند   آگه نبوده که طریقِ زمانه چیست؟

وله

شب که دل بے روئے جاناں ناله ها زار داشت   شمع هم بر حالتِ او گریهٔ بسیار داشت

ولہ

صد قیامت بجہاں از قدِ رعنائے ہست | فتنہ ہا در نظر از نرگسِ شہلائے ہست
تا کجا در پئے عیبِ دگراں خواہی بود | عیبِ خود بیں اگرت دیدۂ بینائے ہست

ولہ

می خواستم کنم دل و جاں را نثارِ دوست | حیف است ایں کہ ہر دو نیامد بکارِ دوست
آشفتہ شد دماغِ من از بوئے نوبہار | یا رب کجاست عطرِ نسیمِ دیارِ دوست

ولہ

شمع از بہرِ چہ در بزم خموش است امشب | سوزِ آں را چہ شد و گریۂ بسیار کجاست

ولہ

در گلشنِ دہر آمدنِ من چو نسیم است | تا کردہ نفس راست بہ پیشم سفرے ہست

ولہ

شیشۂ ما را ز سنگِ سرمہ گویا ساختند | دل فتاد از طاقِ ابرویش صدائے بر نخواست

ولہ

شب کہ در بزمِ تو پروانہ زہمت می سوخت   گرد رشک آب مرا شمع زغیرت می سوخت

ولہ

گردنِ دعوی امکن ای شمع در محفل بلند   رونقِ حُسنِ تو آخر تا سحر خواہد شکست

ولہ

از اشک و آہ تا سر و کارم فتادہ است   آتش چو شمع در تنِ زارم فتادہ است

ولہ

کی تواں از دولتِ ناجنس گشتن بہرہ یاب   چارۂ افلاسِ کس از درہمِ ماہی نہ شد

ولہ

در قفائش از دلم ہرگز حدیثے سر نزد   گرچہ طوطی در پسِ آئینہ گویا می شود

ولہ

چہ خوش می گفت روزانہ ہجوم دردِ عریانی   کہ دل را چاک باید کرد گر نبود گریبانے

بعد اتمامِ گلِ رعنا[۱] راجہ موزوں در عظیم آباد پٹنہ در حالتِ صوبہ داریٔ انجا کوت ثانی سنہ سبع و ثمانین مائۃ والف (سنہ ۱۱۸۷ھ)

۱؎ - نقل ۱۲ -

فوت شد مولف گوید ؎

تہی شد انجمن از نکتہ سنجاں
کہ راجہ رام نارائن بزد کوس

شفیق ار سالِ تاریخ پرسد
بگو "موزونِ فایق رفت افسوس"

(۳۸) موزوں:- راجہ مدن سنگھ جہاں آبادی از قومِ کایتھ سکھ سینہ اصل وطنِ اسلافِ او قصبۂ جکولی از مضافاتِ چکلہ اٹاوا من توابعِ صوبۂ اکبرآباد، چند پشتِ آباءِ او، توطنِ شاہ جہاں آباد اختیار کردند، پدرش راجہ حکمت سنگھ منشی و درا واخر دیوانِ نواب غازی الدین خاں فیروز جنگ والدِ نواب آصف جاہ غفران پناہ خدیوِ دکن بود و در عہدِ نواب آصف جاہ غفران پناہ بہ منصب سہ ہزاری و مزید اعتبار بسر می برد مولدِ موزوں جہاں آباد در چہار سالگی بہ دکن نزدِ پدر آمد و چوں بہ سِنِ رُشد رسید بخدمتِ استیفاءِ مالی سرکارِ نواب آصف جاہ غفران پناہ استیفاءِ مباہات نمود و در عہدِ نواب نظام الدولہ نواب ناصر جنگ شہید معزول شد و در

(۱) ل:- نقل ۱۲-

عصرِ امیر الممالک باز خدمتِ استیفا، با و بحال گردید و بعدِ انتقالِ
پدرِ خود در عملِ امیر الممالک از اصل و اضافہ بہ منصبِ دو ہزاری و
خطابِ راجگی امتیاز یافت و در زمانِ نواب آصف جاہ ثانی دام
اقبالہٗ بہ منصبِ سہ ہزاری و علم و نقارہ و حراستِ قلعہ مصطفیٰ انگر
از توابعِ حیدر آباد سر برافراخت بعد یک و نیم سال نصاریٰ انگریز
از مچھلی بندر بہ ارادۂ تسخیرِ قلعہ آمدہ پیغامِ تخلیہ نمودند، راجہ بپاسِ
نمکِ آقائے خود استادگی کرد نصاریٰ قلعہ را محاصرہ کردند راجہ
بقدرِ طاقت در مدافعہ کوشید آخر نصاریٰ یورش کردہ قلعہ را گرفتند
و راجہ جنگیدہ دو زخم بندوق برداشت و بہماں زخم پنجم شوال سنہ
تسع و سبعین و مائۃ و الف (۱۱۷۹ھ) در چہل و نہ سالگی رخت ازیں عالم بربست دیوانِ او
بہ نظر آمد اقسامِ سخن از غزل و قصیدہ و رباعی و مثنوی ہائے مختصر
متعدد دارد اما سخنِ او اکثر اصلاح طلب است اشعارے کہ بہ ترتیب
ردیف دریں جا گرفتہ شد از نظرِ حضرتِ آزاد مدظلہ العالی گذرانده و

به زیورِ اصلاحِ والا مزین ساخته ثبت اُفتاده

کرد گلشن جلوهٔ رنگینِ یار آئینه را　　　　می رسد عرضِ قدمبوس از بهار آئینه را

ولہ

سنگین دلت ز ابر و آتش زند به جان ها　　　　آرد شرار بیرون از تیغ ها فسان ها

ولہ

صیدِ ممتازم که از گیسوئے عنبر فامِ خود　　　　یار بردارد بدوشِ خویشتن دامِ مرا

ولہ

رو کشِ کحل الجواهر کردم ای جانِ نگاه　　　　خاکِ پائے خود گر از روئے کرم خوانی مرا

ولہ

مژه هست ناوکِ بیدادِ نگاهت ایضاً　　　　خالِ تو مشکِ ختن زلف سیاهت ایضاً

ولہ

تا لبِ او بوسه گیرِ نقشِ پائے یار شد　　　　ماه را در خور نه می گیرد کنارِ بامِ ما

ولہ

دم تیغِ نگاہِ او بَرَد دستِ مژگان زخوش غلافی ہا

ولہ

در یمن شاید کہ حرفِ لعلِ شیرینِ تو رفت در دہانِ آتش یاقوت گردد آب ہا
قفلِ یاس آئینۂ مفتاحِ امیدِ دل است بستگی ہا در گرہ دارند فتح الباب ہا

ولہ

ہست تلمیذِ نگاہت نفسِ جادو ہا شوخیٔ چشمِ تو سرمشقِ رمِ آہو ہا
روشِ قدِّ تو دیدند کہ دارند ز سرو دائم انگشتِ ندامت بہ لبِ خود جو ہا

ولہ

سنگین شود از گوہرِ من پلّۂ میزان با بحر بسنجند اگر حوصلہ ام را

ولہ

تا دید داغِ سینۂ ہجران کشیدہ را سرمشقِ گل گرفت بہار از خزان ہا

ولہ

ای زمژگانت مشبک سینہ ہا پردۂ بادام شد آئینہ ہا

باطن از آرایشِ ظاہر بری ست　　　ہست در ویرانہ ہا گنجینہ ہا

ولہ

تا خیالِ جلوہ ات آباد کرد اندیشہ ہا　　　جوش دارد شوخیٔ حُسنِ پری در شیشہ ہا

ولہ

ما دعا کردیم باشی چشمۂ آبِ حیات　　　بوسہ دہ از لب خود در جزائے خیرِ ما

ولہ

غنچۂ نیلوفرم طبعِ مرا ہر صبح دم　　　می کُشاید مہرِ حسنِ عالم افروزِ شما

ولہ

گر ترا مرکوزِ خاطر نیست آزارِ غلام　　　بیع کردی ترکِ من در دستِ افغانم چرا؟

ولہ

عنایت نامہ را نا اب مناسب حی می دانم　　　نمی دانم کم از الہام پیغامِ زبانی را

ولہ

عمر ہا ما دیدہ بوسِ نقشِ پائش کردہ ایم　　　خاکِ راہش را جواہر سُرمہ می دانیم ما

از زمینِ شعرِ ما پیدا است دشتِ کربلا   نسخهٔ بے تابیٔ خونِ شہیدانیم ما

ولہ

عاشقاں را خاکِ کوئے یار معراج است و بس   گل زمینِ باغ باشد آشیانِ عندلیب

ولہ

بہارِ خویش خزاں کُن بہار را دریاب   بشو نگارِ خودی آں نگار را دریاب
صفائے دل بہ طلب تا جمالِ خود بینی   ز حُسنِ آئینہ آئینہ دار را دریاب
برنگ و بوئے گلِ ایں چمن چہ می نگری   جگر شگافیٔ مژگانِ خار را دریاب

ولہ

آدمِ صاحب مروّت حیف در عالم کم است   گر بسوزد سینہ ہا در چشمِ مردم کم کم است

ولہ

چوں نہ نازد ارم بہ طوبیٔ خود   سایۂ سروِ آں پری سیما است

ولہ

شب کہ یادِ ماہ روئے در دلِ من راہ داشت   چشمِ گریاں از خیالش یوسفے در چاہ داشت

وله

بے جا کنند غمزدگاں شکوۂ فلک ‌‌‌‌ موزوں چہ فتنہ ہاست کہ در چشمِ یار نیست

وله

امشب از شمع چہ احسانِ نمایاں شدہ است ‌‌‌‌ بر سرِ مشہدِ پروانہ گل افشاں شدہ است

وله

بط، دریں محفل چو مرغِ نیم بسمل می طپد ‌‌‌‌ بس کہ از شرم آب جانانِ من بُل خوں شود[۵]

وله

آشنائے گریۂ بے اختیارم کردہ اند ‌‌‌‌ بے تکلف روکشِ ابرِ بہارم کردہ اند

وله

ہر قدر تلخی کند صہبا فزاید قدرِ قند ‌‌‌‌ از لبِ شیرینِ او دشنام شیریں تر بود

وله

از انتظار گشتہ مرا چشمِ تر سفید ‌‌‌‌ شاید کہ شامِ ہجر شود چوں سحر سفید

وله

۵:- نقل ۱۲ -

بدستِ آسماں صد ناخنِ تدبیر از جا شد — کہ از سر رشتۂ لاینقطع یک عقدہ م وا شد

ولہ

کجا با راست در پیشِ تو عشاقِ پر شاں را — بزلفِ عنبریں نازم کہ پہلوئے تو می آید

ولہ

قدِ موزونش خراماں گشت ویراں کرد باغ — سروِ می گوید کہ دستِ زور بالا گفتہ اند

ولہ

ایں مغبچگاں ساغرِ سرشار فروشند — ساغر نہ بود آئینۂ یار فروشند

ولہ

آتشِ جاناں دلِ بے تاب را واسوختند — از برائے کیمیا سیماب را واسوختند

ولہ

لبِ او گر دریں محفل تبسم آشنا گردد — دل از ما بوئے گل مستی زمی آب از گہر گیرد

ولہ

بچشم را واکن ز مصرِ خویشتن آگاہ شو — یوسفے داری برو عشق از زلیخا وام گیر

ولہ

قد بلا انگیز و رفتارش علیٰ ہٰذا القیاس | لب شکر افشان و گفتارش علیٰ ہٰذا القیاس

ولہ

الٰہی جلوہ گر کن در نگاہ بر رو دوشش | دعائے آرزو داریم در صبح بنا گوشش

ولہ

مرا دلے ست کہ گم دید از جہان فارغ | ولے نشد ز ہوا دارئی بتان فارغ

ولہ

از فراقِ یار رنجورم تکلّف بر طرف | در ہلاکِ خویش معذورم تکلّف بر طرف

گر پریشاں گفتہ ام موزوں ز حرفِ ما مرنج | از نگاہِ یار مخمورم تکلّف بر طرف

ولہ

در تنگ نائے نامہ نہ گنجد بیانِ شوق | قاصد مگر بہ وام بگیرد بیانِ شوق

ولہ

ف ۱۵، نقلِ اصل ۱۲ -

تلاشِ رفعتِ خود مایۂ پشیمانی است　　　کہ فیل بہرِ بلندی فشاند بر سر خاک

ولہ

آفتابِ محشر از رخسارِ تابانت خجل　　　شورِ محشر نیز از جوشِ نمکدانت خجل

ولہ

کہ دارد در جہاں امشب تماشائے کہ من دارم　　　ہلالِ ناخنے بر دل ز آں پیماں شکن دارم

ولہ

از اخگر و سپند طپیدن خریدہ ایم　　　از آبشار و ابرہا چکیدن خریدہ ایم
داریم پیشِ یار بہم شرم و شوق را　　　از آئینہ ہا نہ دیدن و دیدن خریدہ ایم
در آرزوئے ایں کہ رکابِ بتاں شویم　　　از ماہِ نو بقدر خمیدن خریدہ ایم

ولہ

ز بس بر خویش می بالم بہ پیراہن نمی گنجم　　　سراپا حسنِ بے رنگم کجا و من نہ می گنجم
خرد تا کی تواند کرد پاسِ عشق رسوایم　　　چراغِ محشر افروزم کہ در دامن نمی گنجم

ولہ

پردہ برکش بیا در آغوشم — ہم چو آئینہ روبراہِ توام

ولہ

حُسنِ او بے نقاب می بینم — روکشِ آفتاب می بینیم

ولہ

بودیم سحر خیز بدامانِ شبِ زلف — کردیم نیازِ تو دُعا بلکہ اثر ہم

ولہ

گرچہ از بندِ خویش آزادم — بندۂ سروِ سرفرازِ توام

ولہ

بسکہ من شیفتۂ چشمِ سیاہے شدہ ام — سُرمہ گوں پرتوِ مہتاب شود بر بامم

ولہ

مجنونم و کارے نبود بامہ و سالم — ہر شام زابروئے تو در سیرِ ہلالم

چینید بدستِ مژہ اثمارِ تجلّی — کز چشمۂ خورشید خورد آب نہالم

ولہ

چو مار دیده کہ ترسد ز ریسمانِ سیاہ — ز شکلِ آں سرِ زلفِ سیاہ می ترسم

بیانِ حالِ دلِ خویشتن چگونہ کنم — ز بے دماغیٔ آں کج کلاہ می ترسم

جفائے اوست گوارائے طبعِ من موزوں — من از تبسّمِ عذرِ گناہ می ترسم

ولہ

اسیرِ زلفِ مشکینِ تو ریحاں بلکہ سنبل ہم — خرابِ خندۂ لبکِ دری بل غنچۂ گل ہم

ولہ

صبح دم چوں دست در برجامِ شراب انداختیم — پنجہ گیرِ آبروئے آفتاب انداختیم

ولہ

خواہم بہ خیالِ رُخ آں سیمبر اُفتم — آئینہ شوم آب شوم پیکر اُفتم

ولہ

مایۂ سودے کہ می جستم بہ نقصاں یافتم — گوہرِ گم کردہ را در چشمِ گریاں یافتم

ولہ

سخت حیرانم چساں بر خود گوارہ کردہ — حالِ عاشق را چو زلفِ خود پریشاں داشتن

ولہ

وقتِ پرواز دریں باغِ خزاں دیدہ نماند　　پر زنی تا بہ کجا میلِ قفس کُن بس کُن

ولہ

بر سرِ کوئے تو رفت آئینہ پُرساں پُرساں　　چید گل از چمنِ حُسنِ تو داماں داماں

ولہ

ای جانِ جاں ز محفلِ اہلِ وفا مرو　　مانندِ شمعِ صبح دم از بیشِ ما مرو

ولہ

نرگسِ این چمن توئی دادِ نگاہ دادۂ　　غنچۂ لالہ ہم توئی عرضِ کلاہ دادۂ

ولہ

بروزِ حشر در خیلِ شہیداں سرخرو آیم　　ز دستِ من اگر جاناں بگیر دبیرہ پانے

ولہ

ریخت بر زخمم نمک ہا لعلِ خندانِ کسے　　زخم گفتم بر غلط گفتم نمک دانِ کسے
دامنِ آشفتگی از دست نتوانم گذاشت　　یاد می آید مرا زلفِ پریشانِ کسے

ولہ

می کُند صیدِ خود ایں کج کُلہاں را آساں   آفریدہ است خدا آئینہ دامِ عجبے

ولہ

سبقِ سرمہ ز چشمِ تو مرا از بر شد   وقفِ خاموشیم ای لعلِ سخنداں مددے

ولہ

نگاہِ او دہد جامِ شرابِ ناب پے در پے   گُلستانِ دلم را می کُند سیراب پے در پے
چہ ساں از مرہمِ زنگار لب ہا را بہم آرد   کہ زخمم می خورد از تیغِ ابرو آب پے در پے
نگر آں گوہرِ نایاب ز جائے بدست آمد   کہ می گردد بگردِ خویشتن گرداب پے در پے

(رُباعی)

ایں دل کہ ز جامِ بیخودی مستِ کسے است   آماجِ خدنگِ جستہ از دستِ کسے است
در آمد و رفتم اختیارے نہ بود   چو کاغذ باد رشتہ در دستِ کسے است

(۳۹) مشرب :- اکبر آبادی سلمہ اللہ تعالیٰ از قومِ کائیتھ است بھورے سنگھ نام داشت الحال خود را بہ رام سنگھ مشہور کردہ

مشرب و مشربی ہر دو تخلص می کند شاگردِ محمد مقیم آزاد کشمیری الاصل اکبرآبادی الوطن است کہ ترجمۂ او در حرف الالف گذشت زبانِ خوبے بہم رسانده بہ مشقِ شعر می پردازد و بین الاقران رایتِ امتیاز می افرازد چندے در مرشد آباد بنگالہ بسر می برد و الحال در سرکارِ نواب شجاع الدولہ نیشاپوری ہمراہ میرزا حیدر بیگ نوکر است، مشرب غزل در زمینِ اساتذه کم طرح می کند می گوید:-

"چرا قافیہ و ردیفے کہ در حصۂ دیگرے رفتہ باشد اختیار کرده شود۔"

گویا غنیمتِ کنجاہی از زبانِ او می گوید:- ؎

نہ شود طبع بہ اقبالِ تتبّع راضی / در زمینِ دگرے خانہ بنا نتواں کرد

مشرب در میخانۂ سخن می گشاید:- ؎

ز ابلیس آں بے خرد کم نہ باشد / کہ در پیشِ او قدرِ آدم نہ باشد

ولہ

در قفس از فکرِ آب و دانہ آزادیم ما　　گوشہ گیریم از دُعا گویانِ صیّادیم ما

ولہ

ندیدہ ایم رخش آں قدر کہ روزِ جزا　　تواں شناخت کہ این ظالم است قاتلِ ما

زجنگ کردنت ای تُرکِ جنگ جو شادیم　　کہ گاہ گاہ شوی زیں سبب مقابلِ ما

ولہ

ممسک از خسّتِ خود صورتِ ہمیانِ بدا است　　ہر چہ دارد ہمہ از بہرِ دگر ہا دارد

ولہ

مشربی آں چہ دلم خواست نہ شد　　می شود آنچہ خدا می خواہد

ولہ

سینہ بختم و لے از راستی قدرِ دگر دارم　　چو میلِ سُرمہ جا در دیدۂ اہلِ نظر دارم

ولہ

خوارئ نقشِ پا ملاحظہ کن　　بے وقاری بود زمیں داری

حضرتِ آزاد مدظلہ العالی فرمودند:-

"وقار" کہ در لغت آہستگی را گویند دریں جا مناسب نیست چنیں باید ع

"ہست بے عزّتی زمیں داری"

خواری و بے عزّتی مترادف اند۔

(۵۴)۔ منشی :۔ لالہ فتح چند برہان پوری سلمہ اللہ تعالیٰ از قوم کایستھ است طبعِ درست دارد و فکرِ سخن بہ طرز شوکتِ بخاری می کند با مولف در دولت خانہ حضرتِ آزاد مدظلہ العالی آشنا شد و مکرر بہ غریب خانہ آمد عزیز کسے است سلامت باشد

نیست آسایش بہ منزل جانِ از خود رستہ را ۔۔۔ ہر قدم دام است نقشِ پا شکارِ جستہ را

بسکہ از شرمِ تو در پرواز رنگِ گلشن است ۔۔۔ رشتۂ نظّارہ بندد در ہوا گل دستہ را

دیدہ و دانستہ می گوئی دلِ منشی کہ بُرد ۔۔۔ نیست زیبا عرض کردن معنیٔ دانستہ را

ولہ

طالعِ برگشتہ باشد بلا گرداں مرا ۔۔۔ گردشِ ایّام گردد خود بخود قرباں مرا

ولہ

زاشکِ سرخ و رُخِ زرد چوں گلِ رعنا　　تمام عمر بہارِ گل و خزاں دیدم

ولہ

جہاں بہم زدم تا حُسنِ نیرنگی طلب کردم　　بری می خواستم تاراجِ بازارِ حلب کردم
ہنوز از عُہدۂ شکرِ جنوں بیروں نمی آیم　　زہر چاکِ گریباں غنچہ ساں گرطرح لب کردم
بود اطفال را بسیار با دیوانہ ہا الفت　　جنونِ ساختہ بہرِ تماشائیش سبب کردم

ولہ

بیادِ شوخ چشمے خانہ بردوشم ازاں باشد　　حصیرِ خوابگاہم سایۂ مژگانِ آہو ہا

حرف النّون

(۱۸۱)۔ **ندرتؔ** :۔ لالہ حکیم چند تھانیسری در سخنش ندرتے است و در طبع قدرتے۔

خوشؔ گو گوید:۔

"از قوم بیس و نسلِ لالا ہردے رام قانون گوئے" پرگنہ تھانیسر در ہند کہ از قدیم جائے عظیم است، جوانے است قابل و دلچسپ

خوش منش، عزیزِ دلہا، مقبولِ محفلہا، خیلے بہ سنجیدگی و برگزیدگی موصوف و بہ سخنوری و لطیفہ گوئی معروف، از آغازِ شباب او، و فقیر خوش گو باہم ربطِ معنوی داشتہ و بہ اتفاق بہ خدمتِ مولوی محمد عابد "اخلاقِ ناصری" می خواندیم و در جنابِ حضرتِ سرخوش میکدۂ سخن مشق گذرانیدہ ہم مشق و ہم طرح بودیم و گلِ یک گلستان و جزوِ یک دیوان بودہ اوقات بہ سیر و تماشا بسر می بُردیم امّا در علم، اسبابِ موافقِ قابلیت از ناتوانی بختی، روزگارِ غدار نصیب نہ شد، تا مدتے در محفلِ بخشی الممالک امیر الامرا صمصام الدولہ از نزدیکان بودہ ہماں موافقِ قسمت یک اسامی عوضی پنجاہ روپیہ کہ در فرقۂ والا شاہیان یافتہ بود تا حال بہ حال دارد و گذران می نماید، طبعے بس بلند و ذہنے رسا دارد و دقّت در طبعش بسیار یافتہ می شود و با مذاقِ تصوف آشنائی ہم رسانیدہ بارہا صحبتِ میرزا بیدل و شاہ گلشن مرحوم و خانِ آرزو و دیگر شعرائے نامدارِ وقت دریافتہ و فیض ہائے بسیار برداشتہ از مستعدان و معنی بندانِ روزگار

است ترجمۂ "دہم اسکندر" یعنی باب دہم کتاب بھاگوت کہ در ہندیان

اعتبارِ تمام دارد و متضمنِ حالات کشن است کہ اورا مظہرِ خاص می دانند

در زمین "شیریں خسرو" چہار دہ ہزار بیت خوب و رنگیں و دل نشیں نظم

کردہ و در آں وقت کہ مقیّدِ فکرِ آں مسوّدہ بود ہر روز بہ سمعِ فقیر می رساند

ایں بیت در جائے کہ کشن کوہے را بر انگشت برداشتہ و خود را تا ہفت روز

از صدمۂ شدّتِ بارش کہ نمونۂ قیامت بود محفوظ نگاہ داشتہ گفت

و خیلے قبول یافتہ الحق بسیار بہ رتبہ واقع شدہ و آں این ست :- ؎

سُبک برداشت آں کوہِ گراں را — چو ماہِ نو بر انگشت آسماں را

و دیگر مثنویِ "ذرّہ و خورشید" دو ہزار بیت، اوائلِ مشقِ اوست

و ہفت صد بیت "ساقی نامہ" بنامِ نواب صمصام الدولہ امیر الامرا

بسیار بخوبی و رنگینی و شستگی و روانی و قصائد در مدحِ نواب صدر الصدور

میر جملہ ترخانِ سمرقندی و دیگر امرا، و قت و اشعارِ غزل قریب

پانزدہ ہزار بیت دارد و در نثر کہ خیلے پاکیزہ و رنگین می نگارد نسخۂ

"شش جہت" نام قریب پنج ہزار بیت ترتیب دادہ بہر حال از مغتنمات روزگار است"

از وست :-

تا خود مقیّدِ من و مائی زخود برآ	ای بندۂ خیالِ خدائی زخود برآ

وله

بشیریں می زدی پیمانۂ پرویز وازیں غافل	کہ آخر خنجرِ شیرویہ خونِ کوہ کن گیرد

وله

سخنور در لباسِ فقر ہم جوہر نما باشد	نیامِ ذوالفقارِ حیدری از بوریا باشد

وله

می زند دم از مسیحا خُم زپہلوئے شراب	زندہ سازد مردۂ صد سالہ را بوئے شراب

وله

سوزد بہ خاک ہم زتپ عشق تن مرا	چوں صبح آتشے است نہان در کفن مرا

وله

گلستاں می شود صحرا بود گر جامِ می بر کف
برنگِ عینکے سُرخی کہ در پیشِ نظر باشد

زباں در کام در دیدن صفا دل کُند پیدا
در آں محفل کہ عیب یک دگر گفتن ہنر باشد

حرف الواو

(۴۲)۔ **ولی**:۔ از قومِ ہنود بود، و بہ "منشی گری" سرکارِ شاہزادہ داراشکوہ قیام داشت و از اثرِ صحبت و تربیّتِ ملا شاہ بدخشی با اصطلاحاتِ صوفیہ آشنا شد و تخلصِ خود ولی قرار داد حرف از تصوف بسیار می زند از وست۔ (رُباعی)

در خود بہ نگر کہ جان و جانانہ توئی
در مجلسِ خود چراغ و پروانہ توئی

تا چند بہ گردِ خانہ گشتن شب و روز
در خانہ در آ کہ صاحبِ خانہ توئی

ولہ

مطلوبِ تو ہست با تو ای طالبِ ذات
موجود بذاتی نہ بہ آیات و صفات

ایں چاہِ خودی را دو سہ گز گر بکنی
در خانۂ خود بیابی آں آبِ حیات

(۴۳)۔ **وارستہ**:۔ مولدِ او سیال کوٹ از توابعِ لاہور است

لہذا نام "اُوسیال کوٹی مل" بود از ابتداءِ سِنّ شعور ذوقِ سخن بہم رساند و در نظم و نثر رتبۂ شائستہ پیدا کرد و رسائلِ مفیدہ نوشت از آں جملہ رسالۂ "مصطلحات الشعراء" در دیباچۂ آں می نویسد:۔

"بندہ وارستہ بہ محض سرنوشتِ ازلی محوِ مطالعۂ دواوینِ فصحا بودم و دل وجاں را وقفِ عشقِ نوخطانِ الفاظ و معانی می نمودم اکثر محاوراتِ غریبۂ پارسی زبانان در اشعارِ فصاحت باز دیدم و بہ تحقیقِ آں کمرِ سعی چُست بربستم ہرچند گردِ کتبِ لغات گردیدم نفحۂ معانی از آں نہ شنیدم ناچار رجوع بزباں دانانِ ایراں دیار آوردم و پانزدہ سال دریں تلاش بسر بُردم انچہ از زبانِ آں جماعۃ شنیدم برائے انتفاعِ جمہورِ سخن پردازان خواستم در حیزِ کتابت درآرم لہذا آں را با بعضے لغاتِ غریبہ باوصف آں کہ معانی در نسخِ لغات و شروحِ دواوین و مثنویاتِ قدما مرقوم

است جہۃِ سہولت طلبہ دریں صحیفہ مرقوم نمودم و ایں نامہ را بہ مصطلحات الشعراء کہ مفید تاریخِ ۱۱۵۵ھ شروعِ تالیف است موسوم گردانیدم۔"

مردِ قصیر القامته بود و زبانِ گزنده داشت اکثر معاصرانِ خود را ہجو کرد معاصرانِ ہم در خدمت گذاری کمی نہ کردند مثلِ میر محمد علی رائج سیالکوٹی و شیخ نور العین واقفِ بٹالوی و دیگراں از وطن بر آمدہ جہاں آباد و جاہائے دیگر را سیر کرد و جماعتِ موزوناں را برخورد تذکرۃ الشعرائے نوشت و بر اکثرِ آں ایراد گرفت گویا اعتراض نامہ ایست، امّا ایں تذکرہ بہ نظرِ فقیر نہ رسیدہ از زبانِ شاہ عبد الحکیم حاکم حقیقتِ آں استماع یافت، آخرِ حال بدیرہ غازی خاں کہ قریبِ مُلتان است رفت و در ہماں جا سنہ ثمانین و مائتہ و الف (۱۱۸۰ھ) رخت ازیں عالم بربست صاحبِ دیوان است امّا اشعارِ او بہ مولف نہ رسیدہ مگر ایں بیتِ او در رسالہ "جواب شافی" کہ ذکرش می آید بہ نظر در آمدہ

نیست دردِ سر زبان بازی اگر دارد مایہ   از چہ رو جامۂ تلخ است ببر سوسن را

"تلخ" بہ معنائے سیاہ است میرزا صائب گوید

گر نہ دارد ماتمِ ایمان این اُمِّ دُرد گاں ‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌ از چہ دارد جامۂ خود کعبۂ اسلام تلخ

وارستہ رسالہ دارد "جوابِ شافی" نام- در عنوانِ آں
می نویسد کہ:-

"در شہور سنہ ہزار و صد و شصت و سہ (۱۱۶۳ھ) کہ خانِ سخن داں حکیم بیگ خاں حاکم تخلص از دہلی بہ لاہور تشریف فرمود بندہ وارستہ بہ حکمِ دیرین محبت ہا بہ دیدنِ خان سرے کشیدم واز دیوانش چشمِ آب دادم دیدم بر حواشیٔ صفحات ایراد ہائے وارد و غیر وارد مرقوم است و بر اکثر ابیات کہ از وصمتِ منقصت خطِّ آزادی دارد خطِّ بیزاری کشیدہ قطعِ نظر از جہاتِ دیگر از درے کہ معترض درآمدہ راہِ درآمد ندارد، و از ہر بابے کہ قصد کردہ در سخن گرفتہ است بیک دیدن پائے نظر از جا رفت و چشمِ دل را حیرت رو نمود بعد از استفسار معلوم شد کہ چراغ ایں اعتراضات برکردۂ شعلۂ ادراکِ سراج الدین علی خاں آرزو ست زادِ تحقیقہ۔

مرا کہ باستماعِ صیتِ سخنوری و مطالعۂ بعض مصنفاتِ بلاغت آیاتِ
آں جناب غائبانہ معتقدم و بہ جامعیتِ کمال و کمالِ جامعیتِ
آں سراجِ منیرِ شبستانِ گفتگو اعتقادِ جازم دارم سخت استعجاب روداد
و تعجبے کہ از مشاہدۂ رسالۂ مسمیٰ "بسراجِ منیر" کہ در خاتمۂ آں گرفتے
چند بر اشعار و فقراتِ منیر لاہوری رقم شدہ داشتم باضعافِ مضاعف
رسیدہ (ع)

حیرتم روداد از جائے کہ جائے حیرت است

خانِ حاکم بر سرِ استبداد آمدہ بہ استدلال دفعِ اعتراضاتِ مزبور مبالغہ
را از حد بُرد بلے حق بہ جانب داشت کہ سخنہائش بر خاکِ بیداری می
اُفتاد من کہ بہ اظہارِ عیبِ غیر بہ عرضِ کمال کوشیدن عرضِ خود بُردن
می دانم و ایں کمال را نقصانِ کمال می شناسم از قبولِ ایں امر بہ پہلو تہی می
کردم چوں اقتراحِ خانِ دیریں آشنا از حد گذشت اعلاءِ للحق رفعِ
تشکیکاتِ اشعارِ خانِ حاکم نمودم و صحتِ سخنانِ منیر بہ ایرادِ دلائلِ محکمہ

مدلل و مبرہن ساختم ''

چند سوال و جواب ازیں رسالہ برچیدہ دریں صحیفہ ثبت می شود کہ کیفیتِ آں بہ ناظراں چہرۂ وضوح نماند :-

حاکم

اے کہ داغت زازل نو برا عضائم بود
کافرم غیر تو گر ہیچ تمنائم بود

ارشاد شدہ :- نو بر کردن است نہ تنہا نو برا ''

التماس ایں کہ :- ہر دو آمدہ، اول معروف است، دوم صائبا گوید :-

می رسد آزارِ بدگوہر بہ نزدیکاں فزوں
نو برِ زخم از نیامِ خود بود شمشیر را ''

حاکم

کلکم بہ وصفِ ابروے پُرچینِ او بکف
چو شاخِ آہو است زسرتا بپا گرہ

حکم شد :- شاخِ آہو گرہ ندارد۔ پیچ و خم دارد ! ''

اساتذہ گرہ ثابت کردہ اند، چناں کہ صائبا گوید :-

عُقدۂ حرص از مرورِ زندگی نگردد زیاد   شاخِ آہو پُر گرہ از کثرتِ سالِ خود است"

حاکم

زذوقِ نامۂ آں شاہ بازِ کبک خرام   چہ دُور بال زند گر کبوترِ تصویر

رقم شدہ :- کہ معشوق را شاہ باز گفتن از چہ راہ است؟"

از راہے کہ خواجہ حافظ شیرازی و صائب گفتہ اند ۔

حافظ

یار دارد سرِ آزردنِ حافظ یاراں   شاہ بازے بہ شکارِ مگسے می آید

صائب

دارم امید آں کہ شود طبل بازگشت   آوازِ دل طپیدنم آں شاہ باز را"

حاکم

بر قلبِ ما خونیں دلاں گر نیست شبخوں ترا   چشمِ تو می خواہد چرا شمشیرِ مژگاں در بغل

آب گیری شمشیرِ اعتراض بریں آب است کہ شمشیر در بغل خوابیدن

نشانِ احتیاط بود شبخوں کنندہ را مناسب نیست ۔"

مناسب است، بایں معنی کہ مہیائے خوں ریز ست کہ در جامۂ
خواب ہم شمشیر را از خود جدا نمی کند، چناں چہ کلیم گوید ؎

بنازم ترکِ چشمت را کہ ترکش بستہ می خوابد　　　بخوں ریزِ اسیراں ایں چنیں باید میاں بستن

حاکم

نہ ہر طبعِ روشن سخنور شود　　　نہ ہر قطرۂ آب گوہر شود

فرمودہ اند:۔ گوہر سخن را تواں گفت نہ سخنور را؟"
می تواں گفت، بمذہبِ میرزا صاحب کہ مقتدائے اہلِ فن است،
می گوید ؎

نیست غم اہلِ سخن را از جفائے روزگار　　　بشکند گر ساغرِ گوہر، بریزد آب را

حاکم

گُنم چو قسمتِ اعضا، بیادِ آں شوخم　　　حوالۂ جگرِ خویش، بر کتارہ کُنم

استفسار کردہ اند:۔ خصوصیّتِ جگر با کتارہ چہ باشد؟"
خصوصیّتے کہ میرزا صاحب با دریں شعر (؎)

دلبری می روی از پی سیاہ چشماں را　　کتارہ نگہت بر جگر نیادہ است

وحضرت امیر خسرو را قدس سرہ العزیز درین بیت (سه)

سر آں دو چشم گردم کہ چو ہندوان رہزن　　ہمہ راز نوکِ مژگاں زدہ بر جگر کتارہ

ملحوظ بودہ ۔ ہماں تخصیص درین جا است و با وصفِ عموم زخمِ شمشیر با جمیع اعضا خصوصیتہ بسر و گردن در اشعار واقع است، کذالک تخصیصِ کتارہ و خنجر بہ جگر و سینہ است، شعرِ مشہور فردوسی طوسی مثبتِ ایں حرف است، سه :-

بروز نبرد، آں یلِ ہوش مند　　بہ شمشیر و خنجر بہ گرز و کمند

برید و درید و شکست و بہ بست　　یلاں را سر و سینہ و پا و دست"

بندہ شفیق عرض می کند کہ :-

حاکم ۔ اول زخمِ مطلق را بر اعضا قسمت کرد بعد ازاں جگر را حوالۂ کتارہ کرد ایں خصوصیت را وجہے می باید ۔

میرزا صائب و امیر خسرو اول تقسیم نہ کردہ اند بلکہ

ہمیں رسیدنِ کتارہ بر جگر آوردہ اند و قاعدۂ شعرا ست
کہ رسیدنِ زخم بر اعضائے رئیسہ مثلِ سر و دل و جگر بخصوص
ذکر می کنند وجہ خصوصیت ایں کہ زخمِ اعضائے رئیسہ بیشتر
مہلک است ازیں جا بوضوح رسید کہ اعتراضِ خانِ آرزو
بہ جواب وارستہ مدفوع نہ می تواند شد و قولِ فردوسی
کہ در آں "لف و نشر" مراعات کردہ از عالمِ دیگر است۔
اجوبۂ کہ وارستہ از اعتراضاتِ خانِ آرزو بر اشعارِ نیر بہ قلم
آوردہ از آں ہم جوابے نوشتہ می شود۔

نیر در صفتِ باغ گوید ؎:۔

شدہ از شاہدانِ آتشیں رو
سیہ چشمی نصیبِ لالۂ او۔"

گرفت ایں کہ:۔

لالہ رو، و لالہ رخسار شہرت دارد بخلافِ لالہ چشم کہ نہ در ہیچ کتابے
بہ چشم دیدہ شد و نہ از ہیچ زبانے بہ گوش رسیدہ۔"

. ردیده و رانِ جیّدالبصر روشن تر از روز است که
نیّر "لاله چشم" نه گفته بلکه تشبیهِ لاله به چشم کرده و تشبیهِ لاله به
چشم خاصتہً در "سیه چشمی و خونین چشمی" در کلامِ اعیان
بسیار است چناں چہ طغرا گوید، بل نیّر و طغرا را در یں
مضمون توارد اُفتاده۔

طغرا گوید ؎ :-

دور آں صنمے چوں بتِ بنگالہ ندارد　　گلزار سیہ چشم تر از لالہ نہ دارد

محسنِ تاثیر فرماید ؎ :-

از تو گل بر بستر از دردِ فراق اُفتادہ است　　لالہ بیمارِ توے و چشمش بطاق اُفتادہ است

ولہ

گلشن کہ بے تو دیدۂ خونیں ز لالہ داشت　　از ہر یکے بوصفِ تو چندیں رسالہ داشت

محمد قلی سلیم گفتہ ؎ :-

کردم سلیم آخر قطعِ نظر ز خوباں　　چوں لالہ داغ کردم ایں چشمِ خوں فشاں را

حرف الہا

(۴۴)۔ ہندو:۔ متھراداس، در عہدِ صاحب قرانِ ثانی، شاہ جہاں پادشاہ در بنگالہ بسر می برد وقتے کہ خانِ زماں حاکمِ بنگالہ او را حبس کرد دراں حالت غزلے بہ حکیم رکنا مسیحِ کاشی فرستادہ ایں ابیات ازان است ؎:۔

سلامِ من کہ رساند حکیمِ رکنارا | زدردِ من کہ خبر می دہد مسیحارا
منم فتادہ بدامِ بلا ز جرمِ سخن | سخن اسیرِ قفس کرد مرغِ گویارا
شفاعتِ منِ کافر مگر مسیح کند | کہ بر مسیح تولّا بود نصاریٰ را

ولہ

دستِ ما تا گرفت دامنِ دوست | دیگر از آستینِ ما بہ گریخت

(۴۵)۔ ہنر:۔ تخلص گیان رائے اصلش از قصبۂ حجر من مضافاتِ شاہ جہاں آباد است ولادتِ او در دولت آباد دکن در شہورِ سنہ ثمان وعشرین و مائۃ والف (۱۱۲۸ھ) واقع شد

جدّش به دیوانیٔ نواب قلیچ خاں بہادر خسر پورۂ خلد منزل بہادر شاہ مامور بود۔ ہمراہِ او واردِ دکن شد۔ والدِ اُو اوائلِ حال به واقعه نگاریٔ محالات جاگیرِ نواب مذکور سرفرازی داشت بعد ازاں "به منشی گریٔ" سید عالم علی خاں برادر زادۂ امیرالامراء حسین علی خاں و دیگر تعلقات پادشاہی بسر بُرد و در عہدِ نواب آصف جاہ طاب ثراہ به پیش دستیٔ "حضور نویسی" سر بلندی یافت ہم چشماں بنا بر قربِ منزلت حسد بُردہ در سنه اثنین و اربعین و مائته والف (۱۱۴۲ه) مسموم کردند نواب قدر شناس (آصف جاہ) رعایتِ ارث کردہ تا ہشت ماہ خدمت را به کسے نه داد و عنایت نامهٔ طلب به گیان رائے پسرش فرستادہ به تعلقهٔ پدر سرفراز نمود و به ہنگامِ عزیمتِ شاہ جہاں آباد تعیینِ صاحبزادۂ بلند اقبال نواب نظام الدوله (ناصر جنگ "شہید") ساخت وقتے که نواب معاودت فرمودہ داخلِ بلدۂ

"اورنگ آباد" گردید۔

گیان رائے قصیدہ گفتہ بوساطتِ یکے از باریابانِ حضور گذرانید کہ مطلعش این است ؎

بہار بسکہ اثر کرد در بسیطِ جہاں نماند در چمنِ روزگار نامِ خزاں

نواب قدردانی نمودہ قریب بود کہ بہ تعلقۂ سابق سرفراز سازد کہ دریں اثناء نواب متوجہ تنبیہِ بالاجی مرہٹہ شدہ کوچ بہ سمتِ پٹن فرمودہ و گیان رائے بنا بر عدمِ سرانجام در رکاب رفتن نہ توانست و چوں مراجعتِ لشکر اتفاق افتاد و دامنِ دولت دو والا برگرفت و در چہاونیٔ برہان پور قصیدہ مشتمل بر تاریخِ جلوسِ احمد شاہ پادشاہ در سنہ احدیٰ و ستین و مائۃ والف (۱۱۶۱ھ) بر تخت نشست از نظرِ نواب آصف جاہ گذرانید پسند افتاد و حکم شد کہ:۔

"درعرضداشت روانۂ حضور بادشاہ سازند۔"

این ابیات از آں قصیدہ است ۔:۔

زہے شاہنشہِ اقبال توام ‏ ‏ ‏ طرازِ ہفت کشور شاہِ عالم
خدیوِ عہد احمد شاہ غازی ‏ ‏ ‏ سری بخشِ سرانِ ہفت طارم
قضا طغرا نویسِ امر و نہیش ‏ ‏ ‏ قدر فرماں پذیرِ احکامِ محکم
شدہ رائج درم از یُمنِ نامش ‏ ‏ ‏ گرفتہ خطبہ زیب از اسمِ اعظم
رسد از حفظِ او گر نغمہ در گوش ‏ ‏ ‏ ز خوں ریزی کشد صارم بخود دم
بہ عہدِ امنِ شاہنشاہِ عادل ‏ ‏ ‏ نمودہ فتنہ از چشمِ بتاں رم
بہر جا عرش سا گردد لوائش ‏ ‏ ‏ شود فتح و ظفر روشن ز پرچم
الٰہی تا ابد معمور بادا ‏ ‏ ‏ جہاں از عدلِ خاقانِ مکرم
دلا سالِ جلوسِ شاہِ جم جاہ ‏ ‏ ‏ بگو:۔ "جاوید ظلِ اللہِ عالم"
(۱۱۶۱)

چوں نواب آصف جاہ رحلت کرد و نوبتِ ریاست بہ نواب نظام الدولہ "شہید" رسید دریں جا ہم مامور بکار ماند دور عہدِ نواب امیر الممالک آصف الدولہ مرحوم استعفاء نوکری

کردہ خانہ نشین شد۔ چناں چہ تا حالت تحریر در اورنگ آباد بسر می بُرد و اصلاحِ شعر از جناب آزاد مدظلہ العالی می گیرد و تخلص ہم تجویز کردۂ ایشان است کہ "گیان" در ہندی "ہنر" باشد چنانچہ گیان برائے ایں معنی اظہار می کُند و رسوخ خود را بہ معرضِ بیان می آرد ؎

عیبم بہ ہُنر گزید آزاد ‌‌ ‌ از نقص کمال دید آزاد
نگرفت کسے خزف بہ یاقوت ‌ ‌ ‌ قطرہ بہ گہُر خرید آزاد
عنقائے نشاں ندیدہ را ‌ ‌ ‌ در دام نشاں کشید آزاد
فیضم ز حسن رسید و فرمود ‌ ‌ ‌ اصلاحِ سخن مزید آزاد
از لُطف تخلصم "ہنر" کرد ‌ ‌ ‌ افسونِ کرم دمید آزاد

عزیزِ ہر کسے است و با مولف ہم اخلاص دارد بعد ختمِ گلِ رعنا ہُنر نہم رمضان سنہ تسعین و مائۃ والف (۱۱۹۰ھ) در اورنگ آباد وفات یافت۔ و مؤلف ایں قطعۂ تاریخ

به نظم آورده

مُرد در تاسعِ ماهِ رمضان　　شاعرِ ماهر معنی پرداز
سالِ فوتش بقلم دادِ شفیق　　کرد رحلت، "هنرِ بے انباز"
(۱۱۰۹ھ)

ایں ابیاتِ از و قلمی می شود

دوش در آئینه تمثالِ رخِ یار فتاد　　آں قدر آب شد از شرم که از کار فتاد

وله

سیه پوشید سنبل دید چوں حالِ پریشانم　　نه دانم زلفِ مشکینِ کرا یارب نظر کردم

وله

رفته ام دیوانه زیرِ خاک، هرگز کس ندید　　جز شرارِ سنگِ طفلاں شمعِ تربت روشنم

وله

دریں ویرانه ساکی کیست تا بر دارد از خاکم　　مگر بادِ صفا روزے رساند سر به افلاکم

وله

بتا شدم روشن جبیں از سجدهٔ درگاهِ او　　می کُند از جبهه ام مشقِ تجلی ماهِ نو

ولہ

نفرہا یدبعرضِ جوہرِ جرأت فلک نہصت چو شمشیرِ اصیل اُفتادہ‌ام در دستِ نامردے

ولہ

صورت گرِ جمالِ تو چوں اہتمام کرد رنگے کہ داشت در قلمِ خود تمام کرد

اکنوں وقت آں آمد کہ زبان را بہ شکرِ الٰہی نوازم و قلم را
بہ سپاسِ ربّانی مشک آلود سازم کہ بہ تائیدِ او تعالیٰ ایں نامۂ
دل کُشا بہ حُسنِ انجام رسید و ایں معشوقِ زیبا خلخالِ خاتمہ پوشید
ایں تُنک سرمایہ بہ قدرِ طاقت خدمتِ موزونانِ ہند بہ تقدیم
رسانید و ریشۂ سراغ در تحصیلِ اخبار و اشعارِ ایں گروہِ والا
شکوہ دوانید امّا استیفاءِ صاحب سخنانِ سوادِ اعظم ہندوستان
از وسعِ امکان بیرون است و استیعابِ ایں طائفۂ علیۂ قدیم
و حدیث از حوصلۂ طاقت افزوں کہ ہندوستان ملکے است
کہ مساحِ فکر دورِ او تمام نمی تواند پیمود و مہندسِ اندیشہ بہ آسمال

بیما احصا نہ می تواند فرمود و دریں وسعتِ آباد سخن آفرینان
در ہر گوشہ دمِ عیسوی می زنند و کلاہ گوشہ بہ دبیرِ فلک می شکنند
و فقیر حقیر در دکن کہ ناحیہ ایست از ہندوستان افتادہ و قدمِ
سیاحت از سرحدِ دکن بیروں نہ نہادہ احاطۂ سخن سنجانِ ہند چہ
طور تواند کرد و طوطیانِ صد شکرستان را در قفسے چہ قسم تواند
آورد، ناچار ہر قدر دست بہم داد تراجمِ شعراءِ قدیم را از
تالیفاتِ مولفین و دواوینِ موزونان در سلکِ تحریر کشید
و احوال و اقوالِ فصحاءِ جدید را از افواہِ ثقات و السنۂ خواصِ
رواۃ فرا گرفتہ پیرایۂ عبارت پوشانید۔

ایں تالیف در سنہ احدیٰ و ثمانین و مائۃ و الف (۱۱۸۱ھ)
طرۂ آغاز بر سر زد و در سنہ اثنین و ثمانین و مائۃ و الف (۱۱۸۲ھ)
نگارِ اختتام در پا بست۔ امیدوارم کہ ایں صحیفہ بہ عینِ عنایت
دیدہ شود و بہ میزانِ مرحمت سنجیدہ۔

دریں مقام اندیشہ کمندے بہ صیدِ تاریخ انداخت و ایں
گوہرِ آب دار را در سلکِ نظم منخرط ساخت ؎ :-

ایں کتابِ مناقبِ شعراء — بچہ اسلوبِ تازہ شد مرقوم
از پئے ختمِ ایں صحیفہ شفیق — گفت تاریخ: "نامۂ مختوم"
(۱۱۸۲)

تمّت

مطبوعہ
عہد آفرین برقی پریس

گُلِ رعنا

کی

فصلِ دوّم کے متن

کا

اُردو خُلاصہ

مطبوعۂ
عہد آفرین برقی پریس
حیدرآباد دکن